

Kolejka, Josef

**"Východní" nebo "balkánská otázka" v 19. století (do r. 1878) :
stanovisko mezinárodního socialistického hnutí**

In: *Otázky dějin střední a východní Evropy. II.* Hejl, František (editor);
Kolejka, Josef (editor). Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1975, pp.
149-221

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121266>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF KOLEJKA

**„VÝCHODNÍ“ NEBO „BALKÁNSKÁ OTÁZKA“
V 19. STOLETÍ (DO R. 1878).
STANOVISKO MEZINÁRODNÍHO
SOCIALISTICKÉHO Hnutí**

Úvodem

V letech 1975–1979 slaví či budou slavit svá „kulatá“ výročí 160, 150, 120 nebo 100 let od povstání, revolucí a ustavení národních států skoro všechny balkánské státy či národy. Povstání slovanského lidu v Hercegovině a Bosně v r. 1875 zahájilo novou etapu bojů proti nadvládě Turků, která vyvrcholila rusko-tureckou válkou, na jejímž konci – v lednu 1878 – byla či mohla být moc osmanské říše v jihozápadní Evropě takřka úplně zlikvidována.

Nadcházející výročí jsou nám podnětem k novému zamyšlení nad historií tureckého panství v Evropě a osvobozenického boje balkánských národů, který byl kdysi v Evropě poznáván v rámci tzv. východní otázky. Východní otázka – to byla zároveň nebo především otázka mezinárodních vztahů a diplomatických jednání o Turecku a kvůli Turecku a protitureckému hnutí jeho nemuslimských netureckých národů. A je pochopitelné, že se o řešení východní otázky zajímali představitelé vědeckého socialismu, že východní otázka byla předmětem zájmu mezinárodního socialistického hnutí v období I. a II. internacionály.

Východní otázka je častým tématem světové historiografie především jako problém dějin mezinárodních vztahů a diplomacie jednotlivých evropských států ve vztahu k Turecku. Naše poznávání zájmu mezinárodního socialistického hnutí o Turecko, o války zejména rusko-turecké, o mezinárodní vztahy se zřetelem na Turecko a o protiturecká hnutí v jihovýchodní Evropě má za cíl jednak poznat vznik a vývoj „mezinárodní politiky“ mezinárodního socialistického hnutí a hlavně přispět k dějinám socialistické teorie národnostní otázky. Poznání dobových kritérií a jejich změn v hodnocení jednotlivých aspektů a etap východní otázky je zároveň pokusem o zjištění, které z dřívějších názorů K. Marxe, B. Engelse a dalších osobností mezinárodního socialistického hnutí dávají nadále nebo i nově podněty pro návod dnešního hodnocení východní otázky.

I. JIHOVÝCHODNÍ EVROPA A „VÝCHODNÍ OTÁZKA“ OD KONCE 18. STOLETÍ DO R. 1856

1. Turecké panství v jihovýchodní Evropě a hnutí jednotlivých národů

V závěru 18. století bylo panství osmanské říše vytlačeno z Uher až za Sávu a k Dunaji, zhruba na čáře Banja Luka—Bělehrad; turecko-uherská (rakouská) hranice mezi Sedmihrady a dunajskými knížectvími zůstávala beze změny, ale na východě dosáhlo Rusko ve svém tlaku proti Turecku směrem k Černému moři dalších územních zisků až k ústí řeky Dněstr. Další postup Ruska byl dočasně zastaven v důsledku Velké francouzské revoluce a následujících napoleonských válek. Ruské síla se přece jen uplatnila proti Turecku ve Středozezemním moři (Jónské ostrovy), kde však tento ruský tlak převzala Francie, která většinou používala Turecka jako spojence proti Rakousku. Francouzská vojska ohrožovala celistvost osmanské říše v Egyptě, kde se po odchodu Francouzů usadili zase Angličané. Rusko začalo válčit proti Turecku znovu v roce 1806, a i když vměšování Anglie a pak válka proti Francii nutily cara k určitému zdržení, přece jen v roce 1812 postoupilo Rusko až k řece Prut (Turecko musilo tehdy odstoupit Rusku východní část Moldavie — Besarabii).

Nejen v důsledku tlaku zvenčí, ale také z hlediska vnitřního nestabilního postavení osmanské říše, v důsledku protitureckého hnutí jednotlivých národů—národností a v důsledku vzpour a povstání odbojných pašů (docházelo k nim i na evropské půdě) slábla ústřední moc panství Osmanů—Turků a postupně od přelomu 18. a 19. století se stávalo stále více zřejmé, že *úpadek moci osmanské říše je historickým procesem*. Turecké vojensko-feudální zřízení se ukázalo neschopno provést takové reformy, které by zabránily dalšímu rozpadu celistvosti říše. Změny v agrárních poměrech na přelomu 18. a 19. století nezmírnily, naopak zostřovaly vztahy mezi dvěma základními společenskými třídami: mezi tureckými, resp. muslimskými (muslimy byli tehdy i Albánci a někteří místní Slované v Bosně—Hercegovině nebo na území dnešního Bulharska) feudály (begy) a nevolným rolnictvem, totiž „ráji“ (rajahové).¹ Tento rozpor měl často podobu národnostních rozporů. Vládcové turecké říše sice neprováděli promyšlenou národnostní asimilaci, ponechávali i volnost pravoslavnému náboženství, ale nedovedli zabránit občasným krvavým režim a masakrům křesťanského obyvatelstva na území dnešního Řecka, Bulharska a Jugoslávie.

Evropská část osmanské říše nebyla sice největší částí majetku tureckých sultánů, ale území o rozloze nad 500 000 km² se 7 až 12 mil. obyvatel v první polovině 19. století² nebylo jistě zanedbatelné nejen pro Turky.

¹ K tomu viz D. A. Novičev, *Istoriija Turcii*, Moskva 1965 a *Novověké dějiny orientálních zemí, I—II*, Praha 1961, dále Kabrda J. — Kolečka J. — Pražák R., *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy, I (1789—1878)*, Praha 1963 a Z. Veselá, *Novověké dějiny Turecka, I (Dějiny osmanské říše od reformy Nizami Cedidu do rozkladu imperia 1918)*, Praha 1966.

² V následujícím líčení rozsahu a změn hranic osmanské říše a jejího rozdělení na vilájety se opírám zejména o starší práci polského historika H. Batowského.

ale ani pro evropské velmoci. Národnostní složení jihovýchodní Evropy bylo pestré a nelze je přesně určit.³ Nejpočetnějším národem byli a nejpriznivější podmínky k získání vlastní státnosti na začátku 19. století měli Rumuni, tehdy ještě obyvatelé dvou dunajských více méně samosprávných knížectví Moldavska a Valaška, nejaktivnější byli Srbové (kteří získali samosprávné postavení koncem 18. století v pašalíku bělehradském), národní kulturu si nejvíce udrželi díky pravoslavné církvi v Cařihradě Řekové, kdežto Bulhaři, i když jejich země byla již na začátku 19. století poměrně více ekonomicky rozvinutá než jiné, zůstávali národně, kulturně a ještě více politicky pozadu za svými sousedy a nedosáhli v první polovině 19. století žádné autonomie. Samostatnost si udržela malá Černá Hora, jejíž obyvatelé, v podstatě Srbové, teprve koncem 18. stol. přecházeli z dělení na „plemena“ (rody—kmeny) a stávali se „Černohorci“. Na úrovni kmenové byli ještě Albánci. Do moderní podoby národa měli ovšem daleko tehdy na začátku 19. století také dříve jmenovaní Makedonci existovali jen jako obyvatelé teritoria, o jejich národní a státní příslušnosti se měl teprve později rozhořet velký boj mezi sousedy. Nejasné či neurčité bylo národní vědomí Jihoslovanů v Bosně a Hercegovině, kde část místního slovanského obyvatelstva byla pomuslimštěna (příští Muslimové v dnešní Jugoslávii). Také na území dnešního jižního Bulharska žili slovanští Turci-Pomaci. V slovansko-řeckém prostředí západní Thrákie a jižní až střední Makedonii žili dále romanizovaní Arumuni neboli Kucovlaši, v Dobrudži pak ještě Tataři, všude pak na Balkáně roztroušené Cikáni, na území dnešního Řecka (v Soluni) tzv. španělští Židé a pochopitelně všude v turecké jihovýchodní Evropě v menších i větších skupinách Turci.

Turecké úřady dělily ještě dlouho do poloviny 19. století obyvatelstvo na muslimy a pravoslavné, přičemž evropské křesťanské obyvatelstvo v Trákkii a Makedonii a leckdy i v Bulharsku ztotožňovaly s Řeky. Předběžně dodejme, že Turci nebo Osmané (Turek je termínem více etnicko-jazykovým, Osman pak označuje příslušníka vládnoucích vrstev osmansko-turecké říše bez rozdílu národnosti, ale za předpokladu, že šlo o muslima) představovali menšinu proti „řecko-slovansko-románskému světu“ — jak se někdy mluvilo o jihovýchodní Evropě v západní Evropě.

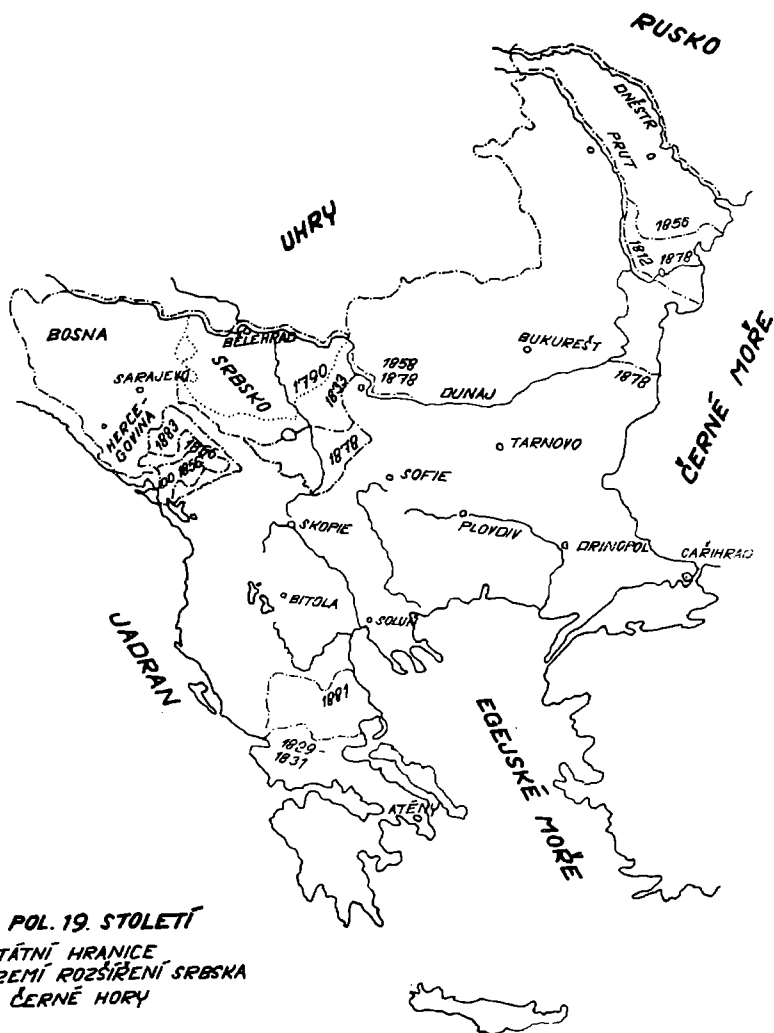
Na počátku námi zkoumaného období existovaly v jihovýchodní Evropě pod tureckým panstvím zvláštní územně politické jednotky jen dunajskorumunská knížectví Moldavska a Valaška a hlavně byla samostatná Černá Hora: ostatní turecké panství bylo označováno za bejlerbelství (berglerbelik) Rumelie, od níž však byla odlišována jako samostatný berglerbelik Bosna (s Hercegovinou) a určitou administrativní nezávislost měly i pašalíky bělehradský, vidinský, skadarský, janinský a Morea (Peloponesos).

Moldavské knížectví mělo ještě r. 1775 93 000 km², ale po odstoupení

Państwa bałkańskie 1800–1923 (Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego), Kraków 1923. Základní data o rozsahu území jsem podle možnosti srovnával s údaji v encyklopediích sovětské, bulharské a jugoslávské.

³ Turci nevedli úřední statistiky o národnostním složení obyvatelstva. Zprávy cestovatelů (namnoze odborných kartografů apod., jako např. F. M. Pouqueville 1806, A. Boué 1840, J. Müller 1844, C. Robert 1844, G. Lejean 1861, J. Bianconi 1871, E. Stanford 1877 a další) obsahují údaje vzájemně dost rozdílné.

Bukoviny Rakousku (10 500 km²) a Besarabie Rusku (44 500) měřilo jen 38 000 km². Knížectví Valašské (Muntenie a Oltenie) měřilo 76 500 km². Celkem tedy měla rumunská knížectví r. 1812 115 000 km². Odhaduje se, že na přelomu 18. a 19. století žilo v obou dunajských knížectvích a na

dalším tureckém území asi 2,5 mil. Rumunů, v polovině 19. století asi 4 milióny. Potencionálně mohli být Rumuny také obyvatelé Moldavie-Besarabie v ruském zaboru, více než 2 mil. Rumunů žilo v uherských Sedmihradech a Banátě, resp. i v Bukovině. Rumuni byli nejpočetnějším balkánským národem. Uvnitř dunajských knížectví žily skupiny jiných národností, vcelku však měla dunajská knížectví jednolitý etnicko-národní charakter.

V souvislosti s rusko-tureckými válkami získala dunajská knížectví samosprávu. Uvolnění Dunaje jako mezinárodní řeky ovlivnilo příznivě růst zahraničního obchodu a domácí řemeslné či manufakturní výroby. To vše napomáhalo ke vzniku a rozvoji rumunského národního vědomí. Příklad Srbů z roku 1804 (viz dále) povzbuzoval i Rumuny k protitureckému povstání v roce 1821 pod vedením Tudora Vladimiresca, který se zároveň postavil proti panhelenistickým snahám (viz dále) Alexandra Ypsilantiho. Neshody mezi Ypsilantim a Vladimirescem usnadnily situaci Turkům, kteří povstání porazili a upevnili svou svrchovanost v obou knížectvích. V letech 1829, když začala nová rusko-turecká válka, dunajská knížectví obsadila ruská vojska, která tu setrvala až do roku 1834. Ruská vojensko-administrativní správa vypracovala pro dunajská knížectví tzv. organický statut, který sice na jedné straně posiloval moc bojarů a upevňoval nevolnický systém, ale na druhé straně uvolnění vnitřních cel a pak i zavedení národního vojska prohlubovalo národní rumunské vědomí a podněcovalo úsilí o sjednocení Rumunů.⁴

Samostatnou správní jednotkou, závislou na osmanské říši jen poplatkem, byla Černá Hora, svěřená v horách o rozloze asi 3000 km² ze všech stran osmanskou říší. Vladykovi Petru I. Něgušovi se podařilo v letech 1806–1807 a r. 1814 ovládnout jadranské pobřeží u Boky Kotorské, ale v roce 1814 musil Kotor odevzdat Rakousku. Černá Hora neměla přesně určené hranice, její lid často přecházel hranice jak na východě na území albánské, tak i na západě do Hercegoviny. Velkovezír Mahmud Redžid měl snad nabízet vladykovi Petru II. rozšíření jeho země na pobřeží u městečka Bar i jinde, uzná-li tureckou svrchovanost. V potyčkách proti pašovi skadarskému se Černohorcům nedařilo, zato občas získali v tlaku na hercegovského pašu, který uznal v roce 1843 – podobně učinil i místodržící Bosny – nezávislost Černé Hory. Důležité bylo pro vládce Černé Hory uznání Rakouska, i když bylo třeba za to upravit poněkud hranici černohorsko-rakouskou u Boky Kotorské ve prospěch Rakouska (1841).⁵

Zvláštní územní jednotkou v turecké jihovýchodní Evropě byla Bosna s Hercegovinou, která tvořila, jak bylo řečeno, na začátku 19. století bosenský beglerbelik o rozloze asi 60 000 km². Bosnu-Hercegovinu obývali převážně Jihoslované, z nichž větší část jako pravoslavní měla blíže k Srbům, katolíci zase blíže k Chorvatům, třetí část byla v průběhu 15. až 17. století pomuslimštěna, ale uchovala si slovanský jazyk. Vládu sultána zde zastupoval místodržící, fakticky vládli místní dědiční „kapetani“. Územní jednotkou se pak stala Hercegovina, v jejímž čele stál paša. Od r. 1831 tvořila Bosna s menší Hercegovinou jeden vilájet, z jehož rámce se osamostatňoval sandžak Novi Pazar (10 000 km²), který odděloval Černou Horu od Srbska. Koncem 40. let a na začátku 50. let vypuklo v Bosně povstání slovanských sedláků, které dostalo protiosmanské zaměření. Po-

⁴ Kabrda-Kolejka-Pražák, Dějiny střední a jihovýchodní Evropy I, str. 30. Istorija Rominej, t. III, Bucuresti 1964, 710 ad. — Údaje o počtu Rumunů v Besarabii jsou asi přehnané. Otázky národnostního složení Besarabie a hodnocení změn v držení této země jsou vysvětlovány v rumunské a sovětské historiografii poněkud rozdílně.

⁵ B a t o w s k i, c. d., str. 49. Počátky vzniku Černé Hory a sjednocení jejich kmenů líčí B. Pavičević, Stvaranje Crnogorske države, Beograd 1955.

vstání bylo potlačeno známým Omer-pašou. A tehdy skončila v Bosně místní „zlatá svoboda“, ale zároveň se začali živěji než doposud zajímat o osudy jihoslovanského lidu Bosny-Hercegoviny i Chorvaté.⁶

Mezi Jihoslovany, kteří tehdy byli podrobeni Turkům, vedli nejaktivnější odpor proti turecké nadvládě Srbové z pohraničního pašalíku bělehradského (Mačva, Šumadija, dolní Pomoravi). Právě zde okolo Bělehradu na území o rozloze 24 000 km² vznikaly příznivější hospodářské podmínky než v okolních tureckých sandžacích s čistě selským obyvatelstvem. V tomto pašalíku měli Srbové od 90. let 18. století určité formy místní samosprávy, která dovolila vzniknout vrstvě zámožnějších „knežů“ (náčelníci skupin obcí), kteří byli větší sedláci a obchodníci dobytkem. Knezi zůstávali v úzkém kontaktu s masou poddaných sedláků, s nimiž je spojovalo pravoslaví, spravované autokefální srbskou církví. Ještě v 18. století měl odboj Srbů proti turecké nadvládě podobu (jako ostatně všude jinde na Balkáně) hajduckých či zbojnických bitek. V roce 1804 však nabyl boj nejprve proti místním janičářským náčelníkům a v následujících letech i proti centrální turecké moci charakteru národní války. Srbské národně osvobozenecké hnutí mělo tehdy v zahraničí značný ohlas a vzbudilo i zájem mocností.⁷

Vítězné povstání vytvořilo pevné prvky srbské státnosti pod vedením „Černého Jiřího“, totiž Kara Djordje, který se dal ve skupštině prohlásit za dědičného „kneze“. Vnitřní neshody mezi Karadjordjem a místními stařešiny a zejména pak mezinárodní okolnosti způsobily, že povstání Srbů se začalo vyvíjet nepříznivě. V roce 1812 se dostalo Srbům autonomie. Při novém pokusu o povstání r. 1813 byli Srbové krutě poraženi. Na jaře 1815 vyvolali Srbové pod vedením vojvody Miloše Obrenoviče nové povstání. Po zásahu Ruska uznala Porta Srbům jejich autonomii v rámci bělehradského pašalíku, Obrenović však uznal svou vazalskou závislost na sultánovi. Teprve až v roce 1829, po nové válce Ruska s Tureckem, stalo se Srbsko autonomním knížectvím o rozloze (od r. 1833) 37 500 km²: Srbsko sice nadále uznávalo sultánovu svrchovanost, ale jeho autonomní postavení bylo zaručeno mezinárodně.

Srbské knížectví soustřeďovalo jen část srbského národa. Většina Srbů žila na sousedním území Bosny-Hercegoviny, v jižních sandžacích (Novi Pazar, dále na území dnešního Kosovo-Metohije) a na severu v uherské Vojvodině. Srbské knížectví se stalo základnou dalšího rozvoje srbského politického vývoje, ale popud k cílům srbské „politiky“ dávali často uherští Srbové. Podobně jako valašsko-moldavští Rumuni svými vztahy k Rumunům v Sedmihradsku překračovali územní rozsah turecké říše, tak i Srbové svým spojením s vojvodinskými Srby a rovněž i styky s Chorvaty anebo i svou celojihoslovanskou ideologií (viz dále) překračovali „turecko-balkánský“ rámec svého politického postavení.

⁶ Batowski, 68.

⁷ Srbské povstání 1804 se setkalo s příznivým přijetím všech balkánských národů – a všechny potlačované balkánské národy považovaly osvobozenecský boj Srbů za svůj vlastní boj. Viz zejména V. Čubrilovič, Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka, Beograd 1958, str. 103–133. Na další literaturu poukazuje V. Z á č e k, K některým otázkám sblíživacích a sjednocovacích snah balkánských národů v 19. století, Studia balkanica bohemoslovaca, Brno 1970, str. 116 a pozn. 2, str. 123.

Nový kníže Alexandr Karadjordje sice udržoval od 40. let dohodu s Portou a opíral se i o Rakousko, ale jeho ministr Ilja Garašanin připravoval ve známém „Načertaniji“⁸ z roku 1844 jakýsi plán srbské zahraniční politiky, počítající s územním rozšířením Srbska na další srbská nebo jihoslovanská území na všechny strany. Agitace k takovému plánu nacházela příznivého sluchu u obyvatelstva sousedních sandžaků a z Rakouska (z Uher) přicházely další ideové podněty k této politice.

Bylo uvedeno, že turecké panství v Evropě bylo ještě na přelomu 18. a 19. století nazýváno „Rumelií“, od níž byl vydělen samostatný beglerbelik bosenský. „Rumelie“ zahrnovala na začátku 19. století dnešní území Bulharska, Řecka, Makedonie, Kosova-Metohije a Albánie. Postupně v první polovině 19. století se začalo používat názvu Rumelie pro jižní Bulharsko a Trákií – zkratka pro území jižně od pohoří Balkán, kdežto území mezi pohořím a Dunajem bylo nazýváno Bulharsko. Centrem rumelského bejlerbejství byla Sofia, později Monastir-Bitola. Řada pašalíků byla více méně samostatná.

Podle administrativních reforem z let 1805–1817 byla v jihovýchodní Evropě největší jednotkou „Arnaut-vilayeti“, tedy Albánie, která však zahrnovala také celé dnešní Řecko a Makedonii. Ale ani vnitřní členění na Albánii, Makedonii, Epir atd. nevytvořilo dostatečně jednotnou správu Albánie. Od přelomu 18. a 19. století až do r. 1822 ovládal jižní Albánii janinský odbojný paša Alí Tepedelenli (Tepelen), kterého dnešní Albánci považují za jednoho ze sjednotitelů albánských zemí. Ve skadarském pašalíku, zahrnující severní část dnešní Albánie, vládl rovněž takřka nezávisle na ústřední moci v Cařihradě Mustafa paša.⁹

Východní část „Rumelie“ ovládl koncem 18. století původem Bosňák Osman Pazvandroglu,¹⁰ který dobyl bulharské město Vidin a odtud ovládal do r. 1807 území dnešního severozápadního Bulharska a severovýchodního Srbska, přičemž usiloval o rozšíření svého panství i na jihovýchod (výpravy až k Drinopolu a jinam do Trákie). Pazvandroglu byl sice nábožensky i národně tolerantní, v jeho armádě se uplatnila i bulharská jízda (jejíž členy pak vidíme v srbském a rumunském či řeckém povstání), ale vcelku období jeho vlády znamenalo zpusťování severovýchodního Bulharska.¹¹

Podmínky pro rozvoj protitureckého a národně bulharského hnutí na území dnešního Bulharska byly dlouho do poloviny 19. století velmi nepříznivé. Špičku společnosti na území dnešního Bulharska představovali v první třetině 19. století turečtí statkáři, ve městech i na vesnicích působili řečtí a řeckizující kněží (cařihradský patriarchát působil jako nástroj helenizace valné části Balkánu), přes bulharské území táhly četné loupežné bandy krdžaliů nebo dagliů (vojenští zběhové, většinou Turci nebo

⁸ Literatura o tom uvedena u Ž á č k a, c. d., str. 123, pozn. 6.

⁹ I. S. Dostjan, *Rossija i balkanskij vopros v pervoj treťi XIX. veka*, Moskva 1972, str. 13. Batowski, 25 a Veselá, 19. Naposledy C. Mile, *Sur le caractere du pouvoir d'Ali Pacha Tépélène, Actes du Premier Congres Internationale des Etudes Balkanique et Sud-Est Europeennes*, IV, Sofia 1969, str. 97–110.

¹⁰ V literatuře podle okolností Pazvadžöglu, Pazvantoglu, Pazvanoglu, Pasbanoglu apod.

¹¹ *Istorija na Bălgarija* (dále InB), I., Sofia 1961, str. 323–325.

Albánci). Dlouho trvající nadvláda turecká znemožňovala rychlejší zesílení národního uvědomění bulharského lidu.

Bulharský lid se musil ke svému „obrození“ proboujet nejen proti osmanko-turecké politicko-vojenské moci, ale i proti kulturně církevní nadvládě řečtiny v pravoslavné církvi: ta se nemohla stát nástrojem národní semknutosti proti Turkům, jak tomu bylo u srbské autokefální pravoslavné církve. Obchod po Dunaji dával podněty ke vzniku a rozšíření řemeslné a pak i průmyslové výroby v jednotlivých městech: vznikala i bulharská buržoazie, ale její horní vrstvy spolupracovaly s osmanským režimem. Přesto však se účastnili Bulhaři řady protitureckých povstání a válek (v Srbsku 1804, na rumunském území i v povstání řeckém, zejména pak ve válce Ruska proti Turecku 1828—1829). Ve srovnání s Rumuny a Srby bylo postavení Bulharů obtížnější. Bulhaři byli příliš blízko centru osmanské říše. A tak se v Bulharsku zůstávalo déle na úrovni místních zbojnicko-hajduckých forem boje proti turecké přemoci, které nabývaly širšího rozsahu selských vzpour a povstání až ve 30.—40. letech, jako tomu bylo v bouřích v sandžaku nišském 1835—1837 a znovu ve větším rozsahu v roce 1841. Turci však povstání brzy porazili a povstalecké vesnice zpusťovali. Přestože byla povstání poražena, přece jen měla vliv na zesílení národně bulharského vědomí, které ještě ve 30. letech nebylo dostatečně silné: obyvatelé mnoha krajů se tehdy cítili více „křesťany“ nebo „raji“ (poddanými sedláky) než Bulhary.¹²

V roce 1812 bylo sídlo rumelského bejlerbejství přeneseno do Bitoly (tehdy Monastir), tedy na území dnešní jugoslávské Makedonie. Makedonie byla na začátku 19. století součástí „Arnaut-vilajeti“, ale jednotlivé pašalíky či pozdější vilajety a sandžaky nebyly navzájem spojeny a nebyly ani odděleny od pašalíků či sandžaků na území Bulharska, Řeka nebo Albánie. Podobně jako v Janině, Skadaru nebo ve Vidinu ovládali také pašové tetovský či skopský i sousední sandžaky, ale k širší „makedonské“ jednotě nedošlo. V sandžacích skopském, ochridském (přesahujícím částečně na území albánské), bitolském, soluňském (přesahující na jihu na území s řeckým obyvatelstvem), serském a kjustendilském (zabírajícím ponejvíce část území dnešního Bulharska) žilo ve 40. letech 19. století asi milión obyvatel, z nichž asi čtvrtina byli muslimové, necelé tři čtvrtiny pak pravoslavní, národnostně pak asi 2/3 Slovanů, 1/3 Řekové a Turci či Albánci nebo „Makedovlachů“ (Kucovlachů).¹³

Také v Makedonii bránila církev a její školství rozvoji národního vědomí Slovanů, kteří mluvili přechodnými nářečnými mezi srbštinou a bulharštinou: o možnosti vzniku vlastního makedonského jazyka se tehdy v prvních desetiletích 19. století uvažovalo jistě jen ojedinele. Turecké prameny — jak již bylo uvedeno — zpočátku nerozlišovaly Řeky a Slovaný, někdy však označovaly slovanské obyvatelstvo za „Bugary“. Zahraněční cestovatelé znali tehdy v první polovině 19. století v Makedonii „Slovaný“, často však rozeznávali Srby a hlavně Bulhary. V odborné slovanské filologii se sice znala v první polovině 19. století odlišnost místních

¹² Tamtéž, str. 345—347. Viz dále I. Dorovský, *České země a Balkán (Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků)*, Brno 1974, str. 35, pozn. 91.

¹³ *Istorija na makedonskiot narod* (dále InMN) II, Skopje 1969, str. 7—8. Dorovský, c. d. str. 29 cituje názory P. J. Šafařika.

makedonských nářečí od srbštiny a bulharštiny, ale převážně se soudilo, že na větším území historické Makedonie měla slovanská nářečí blíže k bulharštině.¹⁴ V Evropě se však mnozí lidé dívali — buď pod vlivem řecké propagandy nebo i na základě vlastních zkušeností — na Makedonii jako na území historicky i etnicky řecké.¹⁵

Z hlediska národně kulturního měli v jihovýchodní Evropě nejpriznivější postavení Řekové, a to zásluhou pravoslavné cirkve, resp. cařihradského patriarchátu, i zásluhou privilegovaného postavení vůdčích aristokratických špiček, tzv. fanariotů, kteří byli vysokými činovníky Porty v Cařihradě a jinde v jihovýchodní Evropě, spravovali finance apod.¹⁶ Řecký lid jako celek byl však vystaven podobně jako jiné křesťanské národy sociálnímu i národnostnímu útisku ze strany tureckých úřadů, proti nimž se bránil rovněž hnutím hajduků-kleptů. Vyspělejší společenská struktura řeckého národa a trvající kulturní tradice řecké antiky dovolovala vzniknout včasnější a smělejší národní ideologii a stanovit odvážnější politické cíle. Už koncem 18. století hlásal Rigas z Velestina (Rigas Ferreos) obnovu dávné Hellady v podobě „Řecké republiky“, která měla sjednocovat všechny „řecké země“ od Peloponésu se všemi ostrovy v Egejském moři až na sever k Sávě a k pohoří Balkán.

Tato „velká idea“ — megalé idea — nebyla natolik šovinistická, aby chtěla Slovany, Rumuny, Albánce a ostatní prostě „pohltnout“: Rigas pomyslel na velkou konfederaci s Bulhary, Albánci, „Valachy“, s „bratřími od Sávy a Dunaje“ (v návrhu konstituce „Řecké republiky“ však Srby již nejmenoval), s Černou Horou (rovněž není jmenována v návrhu konstituce), se „statečnými Makedonci“ a také s odbojnými paši (Pazvandoľgu z Vidinu, Aleppo z Bruz) atd. Konfederace měla zahrnovat i Malou Asii.¹⁷ Toto širší nadřecké zaměření hnutí proti Turkům-Osmanům měli zejména tzv. heteristé (Filiki heteria — sdružení přátel),¹⁸ kteří — nejen Řekové, ale i Srbové (např. Jiří Karadjodje) a Rumuni nebo i Bulhaři — připravovali od r. 1814 v Oděse (tehdy již v ruském držení), v Bělehradě a také v západní Evropě společně protiturecké povstání. Došlo k němu jednak

¹⁴ Bulharská marxistická historiografie pokračuje v starším tradičním pojetí bulharskosti Makedonie a zařazuje významné momenty vývoje slovanského lidu v Makedonii (a také v Trákii) od svých národních dějin. Mnoho lidí původem z Makedonie přispělo k rozvoji bulharského národa a bylo nositeli bulharské kultury — tito lidé se cítili a byli Bulhary. Zase makedonská historiografie, vycházejíc z dané skutečnosti — z existence svěbytného makedonského národa —, stopuje starší projevy makedonské svěbytnosti, a to na celém území historicko-etnografické Makedonie, jejíž části dnes patří Bulharsku nebo Řecku. — V důsledku složitého vývoje území a lidu historické Makedonie je zcela pochopitelné, že celá řada faktů i osobností z makedonského prostředí mohou být a jsou zařazovány do dějin nejen makedonských, ale i bulharských a také srbských, řeckých či obecně balkánských. I když bylo o makedonském národě rozhodnuto až ve 20. století, je makedonská historiografie v právu „prodlužovat“ existenci svého národa do minulosti: ale není snad třeba anebo nelze popírat v dějinách Makedonie tendence probulharské a jiné.

¹⁵ Tak vyznívaly závěry některých západoevropských cestovatelů.

¹⁶ K a b r d a, c. d., I, str. 43. Fanarioté — název podle cařihradské čtvrti Fanar, v níž sídlili potomci bohatých aristokratických rodin ještě z období byzantské říše.

¹⁷ Literatura u Batowského, 39—40. Na řeckou literaturu upozorňuje I. D o r o v s k ý. K historii myšlenky balkánské federace, Slovanský přehled 1972, 3, 193.

¹⁸ Literatura u Žáčka, c. d., str. 117 a 123, č. 4. Nověji G. L. A r š, Etëristkoje dviženije v Rossii, Moskva 1970, 96—99.

v rumunských knížectvích (vedli je tu vzpomínání Vladimirescu a Ypsilanti) a hlavně na Peloponesu, odkud se rozšířilo i na kontinentální Řecko a na ostrovy v Egejském moři. Nahromaděná nenávist Řeků proti Turkům a na druhé straně rozdrážděný muslimský fanatismus v Turecku vedly k ukrutnostem na obou stranách. Řekové se marně obraceli na pomoc do západní Evropy i do Ruska. Avšak masakry, kterým bylo vystaveno řecké obyvatelstvo na ostrově Chios a vůbec celý boj Řeků za nezávislost, vyvolaly v Evropě vlnu pobouření proti Turkům a sympatie pro Řeky: všude vznikaly filhelénské spolky, byly pořádány peněžní sbírky atd.

Pokračující boje proti Turkům a zároveň i spory mezi jednotlivými skupinami Řeků, které vedly až k občanské válce, nutily velmoci, aby se začaly více zajímat o „řeckou otázku“ (viz dále). V roce 1829 v míru drinopolském prosadilo Rusko širší autonomii pro Řeky, ale na konferenci v Londýně v roce 1830 navrhla Anglie ustavení samostatné řecké monarchie. Tak se stalo Řecko prvním samostatným státem na území osmanské říše v Evropě: měřilo nejdříve 39 000 km², v roce 1832 bylo zvětšeno na 47 500 km². Větší část Thesálie a celý Epir zůstaly nadále turecké.¹⁹

2. „Východní otázka“ a postoj velmocí v první polovině 19. století²⁰

Rozmach feudálních vzpour proti centrální moci sultánů nutil Selima III. zavést ve správě osmanské říše některé reformy včetně držby pozemkového vlastnictví, ale „nový systém“ — nizám-i džedíd, turecky Nizami Cedid — byl odmítnut místními feudály i částí dvořanstva, především pak veliteli janičářských vojsk. Poddanému lidu přinesly reformy vlastně jen zvýšení daní: jeho postavení bylo nadále obtížné a nejspíše v důsledku zvýšeného zbojnického hnutí a loupeživých přeпадů. Pokračující separatické hnutí místních pašů (vzpomínaný Pazvandoglu, Ali Tepelen, Alí paša v Egyptě), růst osvobozeneckého hnutí v Srbsku, Rumunsku a Řecku, dále porážka od Ruska v roce 1829, ztráta Alžíru 1832 — nové sociálně ekonomické jevy, především rozvoj zbožních a peněžních vztahů zejména v jihovýchodní Evropě v prvních třiceti letech 19. století a potřeba dalšího rozšíření směny a výroby vedla sultána Mahmuda II. k zavedení nových reforem v roce 1834: byl zrušen dosavadní vojensko-lenní systém, byla odstraněna nejobtížnější vnitřní cla a bylo vyhlášeno nové administrativní uspořádání a rozdělení říše na vilájety (země—kraje) a sandžaky (okresy) s civilními vladaři, dosazovanými z Cařihradu. Reformy byly však provedeny polovičatě, místní feudálové i místní probouzející se národní buržoazie se bránili zásahům Porty do vnitřních záležitostí svých oblastí. Nové reformy nezabezpečily uzákonění soukromého vlastnictví lenních majetků v rukou feudálů, jak to bylo plánováno, a nejistota ma-

¹⁹ Batowski, 45—46.

²⁰ Vycházím tu z již zmíněné práce Novičeva a hlavně ze sovětských Dějin diplomacie. Dále viz V. Paskaleva, Einige Probleme aus der Geschichte der Orientfrage in der ersten Hälfte des 19. Jhts, Etudes historiques, II, Sofia 1965, str. 185 ad. Starší literaturu o „východní otázce“ — Ancel, Bamberg, Beer, Choublier, Driault, V. Djordjević, Genov, Giannini, Gopčević, Handelsman, Iorga, Láskaris, Marriot, Pinon, Pokrovskij, V. Popović, C. von Sax, R. W. Seton-Watson, T. von Sosnovsky, L. v. Südland, Wendel, Žigarjov — zpracoval Batowski, (viz seznam literatury na str. 280—300 citované práce Batowského).

jetku, který mohl být kdykoli zabaven, pochopitelně nedávala obchodním kruhům v osmanské říši odvahu investovat tyto peníze do průmyslového podnikání. To byla jedna z hlavních příčin zaostávání osmanské říše za Evropou té doby.²¹ Navíc oslaboval tureckou říši další vzrůst zahraničního kapitálu. Systém tzv. kapitulací, k nimž se musilo Turecko zavázat při uzavírání mírových smluv (viz dále), dával cizincům v Turecku velká privilegia v podnikání a v obchodě. To podlamovalo růst vlastního průmyslu v osmanské říši. Feudální charakter říše se měnil jen zvolna a nedůsledně. Turecko bylo i po reformách Mahmuda II. poznamenáno rysy, jež byly typické pro asijské despotie a které znemožňovaly rozvoj kapitalistického společenského řádu a provedení důsledné centralizace státní moci v říši. Ani „hatti šerif“ (reskript, sultánský edikt), navržený v roce 1839 vynikajícím tureckým diplomatem Mustafou Rešid pašou, ve kterém se slibovalo zabezpečení nedotknutelnosti majetku bez rozdílu náboženství a navrhoval se nový systém vybírání daní — dokonce se vyhlášovala i „rovnost před zákonem“ a „volnost pořádat veřejná shromáždění“ —, neznamenal ještě konec staré epochy osmanské říše. Nové období reforem, nazvaných „tanzimat devri“, se týkalo nanejvýš jen vlastního Turecka, nikoli však jinonárodních provincií, kde se místní feudálové postavili opět na odpor proti všem reformám z oblasti školství, správy aj. O dalším vývoji Turecka, o jeho územní celistvosti a vůbec o existenci nerozhodly reformy, ale velmoci.

Úspěšný postup Ruska proti tureckému panství v jižním Rusku a na Kavkazsku a také úspěchy Rakouska při vytlačování Turků z Uher v 18. století inspirovaly Kateřinu II., aby již v 70. letech navrhla řešit otázku „Co s Tureckem?“ — a aby navrhla rakouskému císaři Josefu II. obnovit místo Turecka řecké císařství se sídlem v Cařihradě (císařem se měl stát vnuk Kateřiny II.); na Balkáně měla vzniknout i nová státní jednotka pod názvem Dácie (Besarabie, Moldavsko a Valašsko) a Rakousko mělo dostat Bukovinu, část Valašska, dále Bělehrad, Oršovu (Banát) a Vidin (v Bulharsku). „Řecký projekt“ (pomohl Kateřině II. zajistit souhlas Rakouska s připojením Krymu k Rusku) byl v podstatě neuskutečnitelný návrh, navíc „nepřátelský zájmům balkánských národů“.²²

Zmínili jsme se již o tom, že vypuknutí Velké francouzské revoluce umožnilo Turkům oddech. Tlak Rakouska sice přestal, ale r. 1798 vpadli Francouzi do Egypta, který byl důležitou provincií osmanské říše. Angličané jako spojenci Turecka obsadili Egypt r. 1801, ale r. 1805 ovládl území Egypta Mahmud Alí, velitel tureckých vojsk, původem Albáнец. Turci sice nabyli smlouvou s Ruskem v roce 1800 sedm jonských ostrovů, („Republique des Sept Isles Unies“), ty však dostala r. 1807 Francie a v roce 1809 je obsadila Anglie (s výjimkou ostrova Korfu).²³ V nové rusko-turecké válce 1806—1807, která pokračovala od roku 1809 a skončila r. 1812 mírem bukureštským, posunulo Rusko svou moc až k řece Prutu, navíc získalo právo na „ochranu“ podunajských knížectví.

Začátek 19. století přinesl nová jednání o Turecku. Talleyrand navrhoval v roce 1805 Napoleonovi, aby Rakousko dostalo na úkor Turecka du-

²¹ Novodobé dějiny orientálních zemí (NDOZ), I, 317—318. Veselá, 24—25.

²² I. S. Dostjan. Rossija i balkanskij vopros, Moskva 1972, str. 36 ad.

²³ Batowski, 9.

najská knížectví a Dobrudžu: Napoleon však tento návrh odmítl. Při jednání v Tylži r. 1807 navrhoval nejprve pruský ministr Hardenberg, aby bylo rozděleno Turecko ve prospěch Francie, Ruska a Rakouska (Francie ostrovy a Řecko, Rakousko západní část tureckého panství na Balkáně, v podstatě dnešní území Jugoslávie, Rusko pak východní část včetně Úžin); Prusko by zase dostalo část Saska. Napoleon tehdy uznával, že Turecko snad nemůže existovat (ale ještě r. 1805 zdůrazňoval přátelství Francie k Turecku), a navrhoval proto Alexandru I., aby byl „iniciativní“ v řešení „východní otázky“. Ve smlouvě se pak pamatovalo (v 8. článku) na to, že bude třeba dohodnout postup Ruska a Francie v Turecku, zabránit tureckým násilnostem v tureckých provinciích v Evropě apod. Napoleon sám pomýšlel na případné obsazení Bosny, Makedonie, Trákie a Albánie. V Rusku pak navrhoval A. Czartoryski v roce 1807 ustavit na Balkáně „slovanskou federaci“ pod protektorátem cara. Rusko se však zaměřovalo především na získání Besarabie, Moldavska a Valašska. Zároveň car vyhověl žádostem z dunajských knížectví a zejména ze Srbska, kam posílal peníze, vojenský materiál a důstojníky (1806–1811). Plánovalo se i jednání s Alí pašou Tepelenem.²⁴

Tato jednání velmocí o „východní otázce“, totiž o existenci či o rozdělení osmanské říše, zůstala bez výsledků. Souhra okolností (válka Ruska s Napoleonem a nedůvěra mezi Ruskem a Rakouskem) vedla k tomu, že Rusko si v míru bukureštském 1812 zajišťovala jen určité územní zisky. Turecko přežilo zmíněné plány velmocí a bylo s to odrazit následující povstalecká a osvobozenecská hnutí Srbů a Řeků. Ustavení „Svaté aliance“ ve Vídni 1814–1815, která proklamovala udržení „pořádku“ na principu dynastické svrchovanosti, byla pro Turecko příznivou okolností. Velmocí sice odmítly připustit na kongres zástupce sultána Mahmúda II., ale též odmítali vyslechnout volání o pomoc Srbů, Bulharů a Řeků. Alexandr I. navrhoval, aby kongres jednal o nelidském zacházení Turků s jižními Slovany, ale ostatní tento návrh odmítli.²⁵ To konec konců vyhovovalo Portě, která tak dostala více méně „volnou ruku“ na Balkáně.

Povstání v Řecku se však rozrostlo do celonárodního protitureckého boje, který vyvolával pozornost tehdejší evropské veřejnosti. Všeobecné pobouření nad masakrem na ostrově Chios nutilo velmocí reagovat na tuto válku. Anglie, která nebyla vázána „Svatou aliancí“, se rozhodla v roce 1823 stranit Řekům. Také Rusko se cítilo nuceno „chránit“ pravoslavné křesťany. A právě ze strany těchto dvou evropských mocností došlo k zásahům ve prospěch Řecka. Car Alexandr I. vypracoval v roce 1824 s ministrem Nesselrodem dokonce i plán na zřízení tří řeckých autonomních provincií sice pod svrchovaností sultána, ale i pod dozorem velmocí. To byl první ucelený plán (z prostředí evropských mocností) na řešení „řecké otázky“. V letech 1825–1826 se Rusko a Anglie dohodly, že bude zřízen samostatný řecký stát s formální vazalskou povinností

²⁴ Batowski, 25–33. Dostjan, 56–79. — K obsahu prvních šesti svazků Vněšňaja politika Rossii XIX v, Moskva 1960–1966 viz referát A. L. Naročnického, Politika Rossii na Balkanach v 1801–1812 gg v svetě novoj dokumentalnoj publikacii, Actes du premier Congres, IV, 161 ad.

²⁵ Dějiny diplomacie (dále DD), Praha 1961, I, str. 425.

k Turecku. Francie se k této dohodě připojila a v roce 1827 zasáhly všechny tři mocnosti proti Turecku vojensky (na moři).²⁶

Řekové sami si představovali změnu poměrů v jihovýchodní Evropě tak (navrhoval Capo d'Istria — Kapodistrias), že by několik územních jednotek — Řecko, Makedonie, Epir, Dákie (Rumunsko) a Srbsko (včetně Bulharska) utvořily nějakou volnou federaci. Tak odpovídal bývalý ruský viceministr zahraničních věcí, Řek z ostrova Korfu, Joannis Kapodistrias (v ruských službách 1815—1822) na náměty nebo vlastně přímo na směrnicích ruského ministra Nesselroda v roce 1828. Ruská vláda promýšlela v letech 1828—1829 několik variant řešení „východní otázky“ včetně obsazení Konstantinopole, ale nakonec odmítla nové návrhy Metternicha na dělení Turecka a přijala variantu společného postupu velmocí s cílem vytvořit víceméně nezávislé Řecko. Rusko samo si vynutilo v míru drinopolském v roce 1829 územní zisky na Kavkaze, na Balkáně pak připojilo k Besarabii deltu Dunaje. Rusku zůstalo právo ochraňovat panovníky dunajských knížectví. Drinopolský mír ze září 1829 zabezpečil a zvýšil míru autonomie Srbska jako knížectví a potvrdil i zvláštní postavení Moldavska a Valašska.²⁷

Kdežto v evropské části osmanské říše nastal po letech 1830—1831 na delší dobu poměrný klid, ztratilo Turecko r. 1832 Alžír (ve prospěch Francie) a bylo hlavně oslabeno separatistickým hnutím egyptského paši Mehmeda Alího, který roku 1831 dobyl celou Palestinu, Sýrii, potom i Kilikii a převážnou část Anatólie. Tehdy pomohlo sultánovi Mahmedovi II. hlavně Rusko, které spolu s Anglií zasáhly proti odbojnému pašovi Alímu a udrželi tak sultánovu svrchovanost v africko-asijské části osmanské říše. Smlouvou z roku 1833 si Rusko zajistilo průjezd Bosporem a také jinak zesílilo svůj vliv u Porty. Tím si Rusko znepřátelilo Anglii i Rakousko. Ale v období zostřených vztahů mezi Anglií a Francií (kvůli Alžíru, Egyptu a Sýrii, kde všude získávala Francie pozice), uzavřelo Rusko s Anglií, Rakouskem a Pruskem v roce 1840 dohodu o tom, že budou „dbát o udržení celistvosti a nezávislosti osmanské říše“. O rok později uzavřelo Turecko za carova souhlasu smlouvu s Anglií, Rakouskem, Pruskem a Francií o tom, že Úžiny budou uzavřeny pro válečné loďstvo všech států, dokud Turecko samo nevstoupí do války. Ruský vliv v Turecku byl však postupně vytlačován Anglií a Francií, které podepsaly již v roce 1838 s Tureckem takové obchodní dohody, jež učinily z osmanské říše „agrární a surovinový přívěsek kapitalistických států“.²⁸

Tento tlak západních velmocí na Turecko byl zároveň provázen protiruskou agitací, k níž posloužila i sbírka dokumentů o ruské zahraniční politice. Dokumenty, přivezené do západní Evropy polskými emigranty (byly ukořistěny za polského povstání v roce 1830 z kanceláře velkoknížete Konstantina Pavloviče), vydal anglický rusofob a později (za Krymské války) známý turkofil David Urquhart (vyšlo v Londýně a Hamburku 1836—1837). Ale v roce 1840, kdy se liberální tisk západní Evropy, Itálie a Rakouska rozepisoval o již zmíněném nišském povstání a o jeho potla-

²⁶ DD, I, str. 452, a 455—460. Dostjan, str. 238 ad.

²⁷ DD, I, 460, Dostjan, str. 252, 270, 297 ad.

²⁸ NDOZ, I, str. 319.

čení tureckými bašibozuky, obviňovaly některé listy vlády svých států z toho, že podporují v Evropě „asijské barbarství“. Quizot i Metternich se tehdy domlouvali na tom, aby povstání v Niši bylo vysvětlováno jako umělé a vyvolané ruskými agenty: ruská vláda prý tak hledá důvody k nové válce proti Turecku.²⁹

V roce 1844, když navštívil Londýn, pokoušel se Mikuláš I. sondovat možnost radikálního rozdělení „dědictví po umírajícím muži na Bosporu“. Anglie však měla v Turecku dostatečně silný vliv a rozdělení Turecka na nové státní útvary v jihovýchodní Evropě se jí zdálo nebezpečné: domnívala se – podobně jako i jiné evropské státy –, že rozdělení Turecka by zesílilo vliv Ruska na Balkáně a že by Rusko dostalo Cařihrad. Car Mikuláš však nedostal odmítavou odpověď. Teprve v roce 1846, kdy se do čela anglické vlády dostali lord John Russel a Palmerston (známý odpůrce ruské zahraniční politiky), naděje na dohodu Ruska a Anglie úplně padla.³⁰

Francie, proti které chtěl car domlouvat spojenectví s Anglií, se sama snažila získat vliv v jihovýchodní Evropě buď přímo u Porty nebo u jednotlivých balkánských národů prostřednictvím rozsáhlé agentské sítě známého knížete Adama Czartoryského i vlastními vyslanci-agenty. Czartoryski sám očekával i po roce 1830 pomoc proti Rusku od západních států a plánoval i společný postup Turecka a kavkazských kmenů proti carovi, ale ani Francie, ani Anglie nejevily ochotu rozvíjet a uskutečňovat tyto složité plány.³¹ Lamartiné vyjádřil v roce 1840 v jednom ze svých projevů ve sněmovně tuto směrnicí francouzské zahraniční politiky vůči Turecku: Udržet osmanskou říši a zachovat evropskou rovnováhu! Jestliže se pod tlakem událostí a přirozeným během dění projeví další tendence rozkladu turecké říše, odtrhne-li se nějaká provincie od říše, pak je třeba napomáhat k pozvednutí těchto provincií k dosažení svrchovanosti a nezávislosti a zařadit je do rodiny států a posloužit tak nové evropské rovnováze sil.³² Pro evropskou část osmanské říše platila tehdy první část směrnic, ta druhá se uplatňovala v pokusech o nastolení francouzských protektorátů na Blízkém východě (Levanta).

Ve 40. letech byly ve Francii vypracovávány návrhy na nové řešení poměrů v jihovýchodní Evropě, především v jihoslovanském prostředí,

²⁹ Dost'jan, Rossija, str. 197. InB, I, str. 346–348. Některé starší i novější práce tureckých i západoevropských autorů vysvětlují protiturecká hnutí v jihovýchodní Evropě mimo jiné i jako výsledek „podněcování“ Srbů či Bulharů rakouskými a hlavně ruskými „agenty“, nebo v Řecku zase „napoleonskými“ a jinými „agenty“. Bulharský turkolog S. Dimitrov se domnívá, že tato teze ankarského historika E. Z. Karala se dostala v umírněné formě i do práce sovětského badatele F. Š. Šabanova, Gosudarstvennyj stroj i pravovaja sistema Turcii v period tanzimata, Moskva 1967. Dimitrov vytykal Šabanovi, že vlastně opisoval z Karala (Etudes balkaniques, 1971, č. 4, str. 124). – Činnost „agentů“ jistě nebyla rozhodující při rozvíjení osvobozeneckého hnutí jižních Slovanů a Řeků nebo Rumunů proti Turkům, ale je zbytečné tuto činnost i jiné formy pomoci i „podněcování“ popírat.

³⁰ DD I, 473–477.

³¹ M. Handelsman, La Question d'Orient et la politique yougoslave du prince Czartoryski après 1840. Paris 1929. Batowski, str. 52.

³² E. Birke, Frankreich und Ostmitteleuropa, Köln–Graz 1960, str. 117.

kteře byly prozatím „zálohou“ francouzské zahraniční politiky (Blanqui, C. Robert, H. Desprez a jiní kolem časopisu „Revue des Deux Mondes“) pro období, až budou balkánské národy dostatečně „zralé“. Do té doby se mělo v Turecku postupovat vůči slovanským národům — takové příkazy dával r. 1846 ministr Quizot svému vyslanci v Cařihradě — tak, aby docházelo ke sblíživání těchto národů s Portou a ne s Ruskem.³³

V roce 1848 přibližovala revoluce možnost okamžiku, na nějž čekali četní demokraté západní Evropy i německých států včetně Rakouska, že totiž dojde k revoluční válce Západu proti carismu. K válce však nedošlo, síly revoluce se ukázaly tehdy slabé. Neuspěl ani pokus rumunských demokratických sil sjednotit obě dunajská knížectví a nastolit spravedlivější vládu: místní bojaři se sami vypořádali s hnutím nevolného rolnictva ve Valašsku a spojený zásah turecko-ruský znemožnil vznik rumunského sjednoceného státu. Atmosféra revolučního roku 1848 působila také v Srbském knížectví, kde vláda musila svolat skupštinu a přistoupit na některé požadavky buržoazie a sedláků. Zároveň podpořila knížecí vláda boj Srbů v uherské Vojvodině penězi a zbraněmi, ale přitom se stavěla za reakční vedení boje proti Maďarům, a tak pomáhala zájmům vídeňského dvora.³⁴

Tehdy v roce 1848 sotva bylo možno očekávat, že by revoluční nálady balkánských národů se obracely především proti Rusku. Sociální a národnostní nespokojenost mířila proti Turecku nebo i proti Rakousku. Východiskem snad mohly být různé federalistické plány, které vznikaly v jihoslovanském prostředí a s kterými přicházeli emigrantští Poláci znovu v letech 1848—1849. Ale i tu se ukázaly velké rozpory. Rakouští Slované se chtěli federalizovat především jen uvnitř habsburské monarchie, chtějíce tak zabránit vnějším tlakům jak z případně sjednoceného Velkoněmecka, tak i z carského Ruska. A zatímco Czartoryski chtěl sjednocovat Maďary, Rumuny a Jihoslovany (počítaje s možným rozpadem Rakouska i Turecka), dostali se Srbové a Rumuni do sporu s Maďary. Rumuni byli ochotni ke spolupráci, dostanou-li Sedmihradsko. V roce 1849 vyjednával Teleki v Paříži i s F. Riegrem federaci Poláků, Čechů, Maďarů a Rumunů, resp. i Srbů. Na pařížské půdě navrhovali Rumuni své „východoevropské“ pojetí (v „podunajské variantě“) federace Maďarů, Rumunů, Chorvatů a Srbů. Tehdy navrhoval francouzský publicista H. Desprez, znalec poměrů v jihovýchodní Evropě, zřízení velkého federalizovaného státu ze všech balkánských zemí: Turecku by zůstala jen omezená svrchovanost. Ve Francii sledovali příznivě již před rokem 1848 tendence, které by směřovaly k přeměně habsburské monarchie v nějakou neněmeckou střední Evropu, která by popřípadě sjednotila i Slovány z Turecka.³⁵

Revoluce 1848—1849 byla poražena a všude převládla reakce. Rusko

³³ In B, I, 357.

³⁴ Kabrda—Kolejka—Pražák, Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy, I, str. 114.

³⁵ Žáček, str. 120 a pozn. č. 8, 9 a 10 na str. 124. — O federalistických plánech Jihoslovanů K. Milutinović, Prvi ideoloji federalističke misli kod Južnih Slovena, Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1962, 330. — O názorech C. Roberta, H. Despreze a jiných kolem časopisu „Revue des Deux Mondes“ viz u Birkeho, 96 ad. — Novější přehled literatury o „podunajské“ variantě federalistických plánů z let 1848—1849 a později podává D. Djordjević, Balcanica, I. Beograd 1970, str. 125 ad.

zesílilo své pozice v Rakousku i v Prusku, jeho vojska zůstala i v dunajských knížectvích. Využívajíc svého postavení rozvíjelo Rusko své plány také vůči Turecku. V srpnu 1849, kdy Rusko spolu s Rakouskem vyžadovalo od Porty ultimativním způsobem vydání polských politických emigrantů (kteří bojovali v povstání proti Rusku 1830–1831 a v uherské povstalecké armádě 1848–1849), zabránila dalšímu ruskému tlaku na Turecko především Anglie, která dokonce vyslala válečné lodi k Dardanelám. Rusku vznikala možnost zasáhnout proti Turecku podporou nových selských bouří v Bulharsku v roce 1850 a vystoupit na podporu povstání v Bosně v letech 1850–1851. Toto povstání podpořila Černá Hora, která neustále pokračovala v drobných pohraničních srážkách s tureckou mocí. Ale na začátku roku 1853 hrozilo, že budou Černohorci od Turků poraženi. Tehdy zasáhly Rusko i Rakousko ve prospěch Černé Hory: Turecko ustoupilo, ale oficiálně ohlašovalo svá práva svrchovanosti i vůči Černé Hoře („Karadag“ v tureckých pramenech).³⁶

V lednu 1853 nabízel ruský car anglickému vyslanci v Petrohradě znovu, aby byla provedena „rázná operace“ na „chorém muži na Bosporu“: na Balkáně měly být vytvořeny křesťanské státy pod ruským patronátem a Rusko by obsadilo Cařihrad, Anglie by dostala Krétu a Egypt. Car počítal dále s tím, že by Rakousko dostalo Bosnu-Hercegovinu. Přestože Anglie zastávala nadále stanovisko zachování celistvosti Turecka, rozhodlo se Rusko, spoléhajíc na blahovolný postoj Rakouska a Pruska a také na změnu vlády v Anglii (kde odstoupil z úřadu ministerského předsedy známý Palmerston), k ráznému postupu ve „východní otázce“. Ujalo se Černohorců i jiných „pravoslavných národů“ v Turecku tak ultimativním způsobem, že musilo dojít k nové válce Ruska proti Turecku. A ta brzy přerostla v první „východní“ neboli Krymskou válku, v níž se západní státy postavily za Turecko proti Rusku. Prim tu hrála zejména Anglie, jejíž vláda dokonce plánovala odtržení pohraničních zemí od Ruska (Finsko Švédsku, Pobaltí Prusku, dunajská knížectví s ústím Dunaje Rakousku – a Rakousko dá Lombardsko a Benátsko Sardinskému království –, Krym a Kavkaz Turecku, navíc vytvoření „Čerkeska“), aby tak získala do války proti Rusku co nejvíce spojenců.³⁷ Protiruské zaměření v Anglii přecházela až ve vyhraněné protiturecké sympatie: vyznamenal se již dříve vzpomenuť D. Urquhart (viz o něm dále). Ale i carismus se odvolával na „veřejné mínění“ ve své zemi a také na Balkáně, takže i někteří humanisticky a demokraticky smýšlející vědci a publicisté zdůrazňovali objektivní důsledky tlaku Ruska na Turecko ve prospěch jednotlivých balkánských národů a zároveň obviňovali především Anglii a také Francii z podněcování Turecka proti Rusku.³⁸

Průběh a výsledky Krymské války jsou dostatečně známy a tak můžeme přikročit k poznání jejího ohlasu v díle K. Marxe a B. Engelse.

³⁶ DD, I, str. 497–498. – Batowski, 69.

³⁷ DD, I, 543 ad.

³⁸ P. A. Čičačev, Velikije deržavy i Vostočnyj vopros, Moskva 1970.

3. Marx a Engels o „turecké otázce“ v letech 1849—1856/1959³⁹

O Balkán se zajímali Marx s Engelsem nepřimo již v letech 1848—1849 v souvislosti s hodnocením hnutí slovanských národů v habsburské monarchii. Engels vytykal většinu slovanských národů, že tehdy zaujaly objektivně kontrarevoluční postoj. „Kontrarevoluční Slované“ — to byli Češi, Slováci, „Rusíni“ (uherští Ukrajinci-Rusínové), Slovinci, Chorvaté, „Dalmatinci“, „Šokové“ a Srbové z Banátu (zřejmě i z Vojvodiny), zkrátka „všichni kromě Poláků a Rusů a snad ještě tureckých Slovanů“ (J. K.). Z některých důvodů posuzoval Engels „turecké Slované“ příznivěji než Slované „rakouské“. Engels se sice posmíval té situaci — na kterou upozorňoval a zároveň si na ni stěžoval Bakunin ve svém „Provolání ke Slovanům“ z roku 1848 —, že „sedmsettisíc Osmanů drží v područí dvanáct miliónů Slovanů, Vlachů (Rumunů a Kucovlachů) a Řeků“, ale na druhé straně přijímal názory západoevropských cestovatelů po evropském Turecku i jiných pozorovatelů tehdejší etapy „východní otázky“ a sám si je dotvářel v mínění, že „Turci jsou jako národ (v soudobé terminologii Marxově i Engelsově více ve významu stát než národ-etnikum) rovněž v naprostém úpadku“.⁴⁰

Těžko lze dnes zjišťovat, zda Marx s Engelsem věděli něco přesnějšího o návrzích Adama Czartoryského a L. Kossutha na vytvoření „podunajské konfederace“, která by vyplnila místo ve střední a jihovýchodní Evropě po habsburské monarchii i po Turecku, zda jim byl znám už v letech 1848—1849 návrh Francouze Despreze na vytvoření velkého zfederizovaného balkánského státu atd. Balkán, tehdy ještě „evropské Turecko“, stál v letech 1848—1849 stranou bezprostředního zájmu představitelů radikální levice evropské revoluční strany. Marx s Engelsem nepovažovali tehdy ani později v 60.—70. letech za správné žádné federalizační snahy a nepřikládali významu ani propagandě hesla „spojených evropských států“ (s kterým přišli v roce 1848 západoevropští i jiní maloburžoazní demokraté) a naopak je pokládali za „blouznění“. Tím více odmítali Marx a Engels federalismus rakousko-slovanský, který objektivně zachraňoval

³⁹ Marxovy a Engelsovy názory a hodnocení událostí z let 1848—1849 a 1853—1856 vyšly v souhrnných edicích v Londýně v letech 1896 a 1897. Sborník „The Eastern Question“ připravili E. Marxová-Avelingová a Ed. Aveling. Na některé mylné nebo nesprávné interpretace Marxových a Engelsových názorů na hnutí balkánských národů upozornil zanedlouho po vydání sborníku v Kautského časopise „Die neue Zeit“ N. K. Rjazanov. Jeho pozdější studie „Marks i Engels o balkánském voprose“, Moskva 1923 — nebyla dostupná. O výklad Marxových názorů na „východní otázku“ se pokusil v roce 1923 německý autor (sociální demokrat) H. Wendel v článku „Marxism and the Southern Slav Question“, Slavonic and East-European Review, 1923, 2, str. 289—307. Z další literatury uvádím: R. Schlesinger, Marx and his Time, London 1950. H. U. Wehler, Sozialdemokratie und der Nationalstaat. Die deutsche Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage in Deutschland von K. Marx bis zum Ausbruch des I. Weltkrieges, Würzburg 1962. R. Rosdolsky, F. Engels und das Problem der „geschichtslosen Völker“. Die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848—1849 im Lichte der Neuen Rheinischen Zeitung, Archiv für Sozialgeschichte, B. IV, str. 83—282, Hannover 1863. M. Britovšek, Karl Marks a F. Engels 1848—1849, Přílozi za istoriju socializma, Beograd 1964. K. Šarova, K. Marks i F. Engels, Za razvitiето na južnite Slavjani, Istoričeski pregled 1949—1950. Karl Marx despre Români, București 1964.

⁴⁰ Marx, Engels, Lenin, K dějinám Československa, Praha 1964, II, 141, 159.

moc habsburské dynastie a monarchie. Zakladatelé vědeckého socialismu soustřeďovali svou pozornost „k nejbližšímu programu revoluce“, a ten pojímali takto: Nezávislé Uhry, obnovené Polsko, německé Rakousko jako revoluční ohnisko Německa, Lombardie a sama Itálie nezávislé — provedením těchto plánů by byl porušen celý systém východoevropských států. Rakousko by zmizelo, Prusko by se rozpadlo a Rusko by bylo zatlačeno k hranicím Asie.⁴¹

Porážka revoluce 1848—1849 naopak znamenala posílení vlivu Ruska i ve střední Evropě. Kontrarevoluční zásahy carismu proti Rumunům ve prospěch Turecka a hlavně proti Maďarům ve prospěch Habsburků potvrdily reakční úlohu ruského carismu v Evropě. A tuto skutečnost měli Marx s Engelsem na mysli i v období „první východní krize“ neboli za Krymské války.⁴² V souvislosti s rusko-francouzským sporem o právo ochrany a správy „svatých míst“ v Jerusalemě a v Cařihradě začalo se v západní Evropě znovu psát o úsilí Ruska dostat do svých rukou Bospor a o nebezpečí nebo o možnosti rozpadu Turecka. Obávající se toho, že carismus ovládne držením Cařihradu celé Turecko nebo především jiho-východní Evropu, obhajovali někteří západoevropští publicisté existenci i celistvost osmanské říše. Jedním z těchto turkofílů byl anglický publicista a poslanec David Urquhart, který napsal již v letech 1833—1836 dva cestopisy o Turecku a pro Turecko. Jeho knihu z roku 1833 četl B. Engels v únoru—březnu 1853. Engelsovi bylo tehdy „ke smíchu“, že „potrhlý Urquhart“, který byl nejdříve filhelémem, nyní „horuje pro islám“ a vidí v Turcích „nejdokonalejší národ na světě“. Četba této knihy byla Engelsovi popudem k tomu, aby pochválil londýnské „Times“ za to, že „konečně napadají — i když především v ruském zájmu — starou pitomost o integritě Turecka“. Psaní „hloupých »Daily News«, které proti »Times«, »křičely o zradě“ a vymýšlely si „tyhle staré diplomatické sračičky“, Engels odmítal. Řešení poměrů v osmanské říši viděl Engels v revoluci v Evropě, která „jedině může skoncovat s tímto svinstvem“ (poměry v Turecku a spory o něj — J. K.).⁴³

Vida tento Engelsův zájem o Turecko, poprosil jej Marx, aby pro něj napsal opět pro americké „New York Herald Tribune“ „delší článek o haute politique“, tedy o „ohavné východní politice“. Marx sám sice nevěděl, „co bude s tureckou říší“, byla to pro něj „španělská vesnice“, takže nemohl „zaujmout žádné všeobecné stanovisko“, ale Marx chtěl od Engelse především „věci vojensko-geograficko-historické“. Vycházejí z čerstvých zkušeností z „černohorských záležitostí“ (ze zásahu Ruska a Rakouska proti Turecku, jehož armáda ohrožovala Černohorce v lednu 1853 přímo na jejich území), domníval se Marx, že by Engels měl vyjít především z teze, že „přes všechny pletichy a politikáření v novinách východní otázka nikdy nedá podnět k evropské válce“. Dále se Marx domníval, že „rozpad muslimské říše je nutný — tak či onak padne do rukou evropské civilizace“.

⁴¹ Tamtéž, 153—156. Dále Marx—Engels, Spisy (dále MES), sv. 6, str. 518.

⁴² Podrobně I. V. Bestužev, Krymskaja vojna 1853—1855 gg., Moskva 1856. Dějiny diplomacie, I, str. 543—565. Ohlas Krymské války u Bulharů v Istorija na Bălgaria, I, str. 354—364 — v Makedonii i Istorija na makedonskiot narod, II, Skopje 1969, str. 33—34.

⁴³ MES, 28, 251—254 (Engels Marxovi 9. 3. 1853).

Engels měl konečně popsat „ruské pronikání v Turecku, rakouské choutky, francouzské ambice, anglické zájmy a obchodní i vojenskou důležitost tohoto jablka sváru“. Marx dále připomínal, že Anglie hraje oficiálně „žalostnou roli“, že spolu s Francií nepřislíbila sultánovi pomoc atd.⁴⁴

Engels Marxově prosbě vyhověl a za deset dní — v době od 11. do 22. března — připravil „báječný článek o Turecku“ (jak se Marx vyjádřil),⁴⁵ který vyšel v „New York Daily Tribune“ dne 7. dubna 1853 jako součást přehledu politické situace v Anglii. V dalších dnech pak pokračoval Engels ve svých úvahách o „východní otázce“ s cílem vysvětlit „Oč vskutku jde v Turecku“ (vyšlo opět v „New York Daily Tribune“ 12. dubna 1853) a vůbec „tureckou otázku“ (rovněž v NYDT 21. dubna 1853). Nejdůležitější úvahy vyslovil Engels v článku „Co bude s evropským Tureckem?“ (NYDT 21. 4. 1853). Karel Marx pak sám popsal názory britského tisku o východní otázce a vysvětlil „Napoleonovu politiku v turecké otázce“ (NYDT 11. 4. 1853).

První část Engelsových úvah o Turecku začíná konstatováním: „Kdykoli se revoluční vichřice na chvíli utiší, pokaždé se zcela určitě znovu vynoří týž problém: věčná »východní otázka«.“ Bylo tomu tak po francouzské revoluci, po kongresech Svaté aliance v Opavě a Lublani (1820 až 1821), znovu v roce 1840. „A dnes, kdy se krátkozračí vládnoucí pidi-mužáci holedbají, že úspěšně vysvobodili Evropu z nebezpečí anarchie a revoluce, znovu se obnovuje ustavičný problém, nepomíjívá svízel: Co bude s Tureckem?“ Engels považuje existenci Turecka za „živou jízvu na těle evropského legitimismu“: *Turecko je vlastně produkt zásady evropské reakce, která chce udržet v Evropě status quo*. Poměry v Turecku se ale mění a „zachovat status quo v Turecku“ je takový úkol jako „pokošet se udržet zdechlého koně v přesně stejném stavu hniloby, v jakém právě je, a nedopustit, aby nastal úplný rozklad“. Podle Engelse „rozklad Turecka pokračuje a bude pokračovat tak dlouho, dokud potrvá nynější systém »rovnováhy sil« a udržování »statu quo«. Poučen četbou dostupných vědeckých pojednání a cestopisů vidí Engels, že Turecko se skládá ze tří zcela odlišných částí a že „skutečným jablkem sváru je vždy evropské Turecko — velký poloostrov na jih od Sávy a Dunaje“. Turci, kterých je tu málo proti „celému konglomerátu různých ras a národností“, nejsou schopni nadvlády a vzhledem k vnitřním i zahraničním okolnostem (zde má Engels na mysli tlak Ruska proti Turecku) naopak „přítomnost Turků v Evropě je skutečně vážnou překážkou, na níž naráží rozvíjení všech zdrojů, které jsou na trácko-ilyrském poloostrově“.

Ve svém popise jednotlivých národů-národností v jihovýchodní Evropě věnuje Engels hlavní pozornost „rase, která tvoří základní masu obyvatelstva . . . od Morey (Peloponésos) až k Dunaji a od Černého moře až k albánským horám“, totiž „slovanské rase . . ., která se nazývá ilyrská nebo jihoslovanská“. Engels znal již dříve rozdíl mezi katolickými a pravoslavnými Jihoslovany, věděl o jejich náboženském vztahu k ruskému pravoslaví, konstatoval, že „Srbové, Bulhaři, bosenští rahájové i slovanští rolníci z Makedonie a Trákie mají víc národnostních sympatií, víc styčných

⁴⁴ MES, 28, 255–257 (Marx Engelsovi 10. 3. 1853).

⁴⁵ MES, 28, 262 (Marx Engelsovi 22.–23. 3. 1853).

bodů, víc prostředků duchovního styku s Rusy“ — a věděl i že „ať se děje cokoli, vzhlížejí vždy k Petrohradu, odtamtud očekávají příchod Mesiáše, který je zbaví všeho zla...“ Ještě v letech 1848—1849 vadilo Engelsovi toto rusofilství Slovanů. Nyní v roce 1853 konstatuje tyto souvislosti především jako doklad a posilu jejich protitureckých cílů. Sám však věří, že podobně jako v prostředí moldavsko-valašských Rumunů a v Srbsku vznikla v autonomních útvarech „protiruská (ve smyslu proticarská) strana“, že „nepochybně . . . by vznikla časem protiruská pokroková strana“ i jinde na území evropského Turecka, „kdyby se řecko-slovanské obyvatelstvo někdy stalo páнем v zemi, kterou obývá a kde tvoří tři čtvrtiny všeho obyvatelstva . . .“⁴⁶

Ještě před pokračováním Engelsových úvah na téma „Oč vskutku jde v Turecku“ uveřejnil „New York Daily Tribune“ Marxův stručnější přehled britského tisku o situaci na „východě“ a jeho poznámky o Napoleonově politice ve vztahu k Turecku. Stručně lze říci, že Marx ironizoval zprávy v „Times“, které byly pro něj příliš „ruské“.

Také Engelsovi bylo divné, že „v nynější diskusi o východní otázce je překvapující, že britské listy otevřeněji nezdůrazňují životní zájmy Velké Británie, pro něž by měla vytvářet a neústupně čelit anekčním a expanzivním záměrům Ruska“. Engels však poněkud přecenil význam či důsledky ruského tlaku k Bosporu vůči Anglii, jejíž moci by prý „tím byla zasazena obchodně a politicky velká, ne-li smrtelná rána“. V zásadě jsou Engelsovy údaje o množství zahraničního obchodu Anglie se zeměmi osmanské říše a hodnocení obchodních cest přes Černé moře do Střední Asie jistě správné, ale závěrečné úvahy o důsledcích „uchvácení Cařihradu“ — totiž další ruské dobývání Jadranu, obklíčení Rakouska, případná anexe Maďarska, Pruska a Halície a „konečné vytvoření oné slovanské říše, o níž snili někteří fanatičtí panslavičtí filosofové“ — přeháněly „panslavistické nebezpečí“. Charakteristika současné situace v Evropě jako existence protikladných „dvou sil: na jedné straně je Rusko a absolutismus, na druhé straně revoluce a demokracie“ — nevystihovala přesné rozdělení sil. Domníváje se, že by Rusko „zdvojnásobilo téměř svou sílu“, až se zmocní Turecka, a to považoval za „nevýslovnou katastrofu pro věc revoluce“, doporučoval Engels jako „krajně důležité zachovat tureckou nezávislost nebo, i kdyby došlo k rozpadu osmanské říše, zmařit ruské anekční plány“.⁴⁷

Četba dalších pramenů dovoľovala Engelsovi poznat, že „v poslední době si mohli lidé v západní Evropě a v Americe udělat alespoň poněkud správný úsudek o poměrech v Turecku“. V dalším svém článku „Turecká otázka“ popisuje schopnost Ruska „pochopit pravý stav a charakter Turecka“, vytvořit vztahy s křesťanským a hlavně s jihoslovanským obyvatelstvem a „intrikami“ a „ruskými penězi“ podněcovat „revolty proti ústřední (osmanské) vládě“. Vzájemné šarvátky a závisti západních mocností způsobily, že „nejenže Řekové jak v Recku, tak i v Turecku spolu se Slovaný vzhlížejí k Rusku jako k svému přirozenému ochránci, ale

⁴⁶ MES, 9, 31—38 (Engels, Turecko, NYDT 7. 4. 1853).

⁴⁷ MES, 9, 44—46 (Marx, Londýnský tisk, Napoleonova politika v turecké otázce, NYDT 11. 4. 1853) a 9, str. 39—43 (Engels, Oč vskutku v Turecku jde, NYDT 12. 4. 1853).

dokonce i cařihradská vláda, znovu a znovu doháněná k zoufalství tím, že pro své skutečné potřeby a skutečnou situaci nenalézá pochopení u západních diplomatů“. Engels se rozhořčuje nad tím, že „v očích evropských diplomatů a dokonce i evropského tisku záleží celá východní otázka v dilematu: buď Rusové v Cařihradu, nebo zachovat status quo – nic jiného kromě této alternativy je nikdy nenapadne“. Na příkladu lopydýnského tisku upozornil Engels na dvojí pohled na Turecko. Považoval sice za správné, že „Times“ odmítají zásadu status quo a „hájí rozkouskování Turecka“, ale upozorňuje okamžitě na to, že „tato nezvyklá smělost slouží přímo zájmům Ruska a Rakouska“. Engels vidí, že zase liberální list „Daily New“ si „jasně uvědomuje, že rozkouskování Turecka za dnešních okolností (Engels) přivede Rusy do Cařihradu, a to by bylo pro Anglii velké neštěstí“, ale kritizuje tento list za to, že nesprávně přehání „své chvalozpěvy na Turecko, Turky a všechno turecké“. A to podle Engelse „musí být mnohým čtenářům nepochopitelné“. Engels sám odmítá především ten argument ve prospěch Turecka, že totiž vzrůstá zahraniční obchod Turecka, v čemž někteří viděli doklad rozvoje civilizace. Na adresu časopisu „Economist“ poukazuje Engels, že tento „obchod (v Turecku) provozují Řekové, Arméni, Slované a Západoevropané“ a že „kdyby byli z Evropy odstraněni všichni Turci, obchod by tím nikterak neutrpěl“. Ne Turci, ale „řecká a slovanská buržoazie ve městech a obchodních střediscích . . . je skutečnou oporou veškeré civilizace, která do země proniká“. Turci mají monopol na civilní a vojenskou správu, a to je do budoucna neudržitelné, „Turků se bude třeba zbavit. Tvrdit však, že nemohou být odstraněni jinak než tím, že na jejich místo přijdou Rusové a Rakušané, je totéž jako tvrdit, že nynější politické složení Evropy potrvá navěky.“⁴⁸

V následujícím článku „Co bude s Evropským Tureckem?“ vysvětlil Engels nejdříve, co umožnilo „vytrvalý postup Ruska . . . k Cařihradu“. Engels vidí „hybnou sílu“ tohoto postupu Ruska v „jalové, nikdy neuskutečňované teorii statu quo“, který „pro křesťanské poddané Porty znamená prostě věčné udržování tureckého útlaku“. *Dokud deset miliónů pravoslavných křesťanů v evropském Turecku zůstává v Turecku, musí se obracet o pomoc k Rusku, ruský car se jim jeví „jejich přirozeným osvoboditelem a ochráncem* (Engels), ať už je jinak čímkoli“. Engels si dovede představit, „že se řecko-slovanský poloostrov zbaví turecké nadvlády,“ je pro zatlačení turecké moci za Bospor a pro osvobození „všech těch různých národností a náboženských skupin, žijících na Balkánském poloostrově“. Uvědomuje si ovšem nebezpečí „machinací“ i válek. Vidí však, že „diplomaté a vlády jednající postaru tuto potíž nevyřeší“ a spoléhá proto na to, že „řešení tureckého problému, stejně jako ostatních velkých problémů, je vyhrazeno evropské revoluci“. Věřící, že „předsunutými postaveními příští revoluce se musí stát Petrohrad a Cařihrad“. Engels nechce „fantazírovat“ a nechce se snažit „podat podrobný plán možného rozdělení tureckého území v Evropě“, ale přece jen lze „vyvodit obecné závěry z nesporných faktů“. Považuje především za „nezvratnou skutečnost, že poloostrov, všeobecně nazývaný evropské Turecko, je přirozeným dědictvím jihoslovanské rasy. K této rase náleží sedm z dvanácti miliónů jeho

⁴⁸ MES, 9, 39–43 (Engels, Turecká otázka, NYDT 19. 4. 1853).

obyvatel. Po dvanáct století jí náleží tamní půda“. Vidí, že „Jihoslované jsou ve vnitrozemských krajích jedinými nositeli civilizace“, a i když „netvoří sice ještě národ“, přece jen „mají mocné a poměrně osvětlené národní jádro v Srbsku“. Jejich „chrabý boj“ proti Turecku, jejich rychle rostoucí kultura a rozšiřující se civilizace způsobují, že „křesťané z Bulharska, Trákie, Makedonie a Bosny v nich (Srbech — J. K.) vidí středisko, kolem něhož se budou muset semknout v příštím úsilí o nezávislost a národní svébytnost“. Proto Engels příznivě komentuje, že v důsledku upevnění Srbska a jeho národní svébytnosti „byl tím víc zatláčován do pozadí přímý vliv Ruska na turecké Slované“. Engels se domnívá, že „jakmile budou turečtí Slované osvobozeni, pak přes všechnu příbuznost s Rusy a přes společné náboženství budou jejich zájmy v přímém rozporu“ — a to v důsledku rozvoje obchodu se západní Evropou a zesílením vlivu „západní civilizace“. Jihoslované si nedají líbit vystřídat jeden vojenský okupační systém druhým, totiž ruským autokratickým systémem. Engelsovi z toho vyplývá tento závěr:

„Prosté a konečné řešení otázky je tedy takové: Historie i současná fakta shodně ukazují, že na troskách muslimské říše v Evropě vyrostě svobodný a nezávislý křesťanský stát. Příští revoluční nápor dá s největší pravděpodobností toto řešení na pořad dne, neboť téměř jistě rozpoutá dlouho dozrávající konflikt mezi ruským absolutismem a evropskou demokracií. Tohoto konfliktu se musí zúčastnit Anglie, ať bude mít v té době vládu v rukou kdokoli. Anglie nemůže nikdy dovolit, aby se Rusko zmocnilo Cařihradu. Pak se bude musit postavit na stranu carových nepřátel a podporovat vybudování nezávislé slovenské vlády, jež by nahradila zchátralou a přemoženou Vysokou Portu.“⁴⁹

Další články o situaci kolem „turecké otázky“ — většinou přehledy zpráv londýnských i některých francouzských a jiných deníků — psával od května 1853 sám Marx. Informován o vystupování ruských diplomatů v Turecku, především o netaktním a zpupném jednání knížete Menšikova, zaujímal Marx velmi kritický postoj k domnělé povolnosti anglických a francouzských diplomatů a politiků. Ani Marx nepřijímal stanovisko záchrany Turecka, naopak konstatoval, že „poslední ruské manévry značně povzbudily ty živly, které rozvracejí Turecko zevnitř“. Marx v tom viděl možnost této skutečnosti: „Jde jen o to, zda Rusko jedná z vlastní svobodné vůle, nebo je pouhým bezděčným a vzpouzejícím se otrokem novodobého neodvratného údělu — revoluce.“⁵⁰ Zároveň však šlo Marxovi nyní (květen—červen 1853 i později) o to, aby Anglie neustupovala ruským výhrůžkám v Turecku. Několikrát od května 1853 poukazyval Marx na to, že od Petra Velikého se Rusko přibližuje o 500 až 1000 mil směrem k Berlínu, Stockholmu, Cařihradu a Teheránu.⁵¹ Marx kritizoval zejména londýnské „Times“ za jejich „pro...é“ stanovisko, posmíval se francouzským konzervativním monarchistům a neustále připomínal neblahé důsledky postoje evropských velmocí za status quo, který dovoloval Rusku „ukrajovat z Turecka kousek po kousku“.⁵² Marx vehementně odmítal

⁴⁹ MES, 9, 57—61 (Engels, Co bude s evropským Tureckem?, NYDT 21. 4. 1853).

⁵⁰ MES, 9, 134—135 (Marx, Turecko a Rusko, NYDT, 9. 6. 1853).

⁵¹ MES, 9, 141—143 (Marx, Turecká otázka — Times — Rozpínavost Ruska, NYDT, 14. 6. 1853).

argumenty o právu Ruska na obsazení Moldavska a Valašska (takové názory zastávala část britského tisku), ukazoval šíři a rychlost postupu Ruska v jihovýchodní Evropě a poukazoval na okupační režim Ruska v Moldavsku a Valašsku.⁵³

Obsazování Moldavska a Valašska ruskými vojáky na začátku července 1853 považoval Marx z vyhlášení války Turecku, a proto se rozhořčeně tázal, „co zatím podnikají západní mocnosti?“ Situace na prahu válečného konfliktu nutila Marxe, aby znovu posoudil alespoň stručně „podstatu východní otázky“. Vidí ji v tom, že Rusko má jen jediný přístav v moři jen půl roku splavném, a proto chce získat přístup ke Středozemnímu moři. Využívá „zbabělosti a bázlivosti západních mocností, zastrahuje Evropu a přehání své požadavky“. Západní státy se navzájem podezírají a nakonec nutí sultána k povolnosti, bojíce se všeobecné války, z níž by mohla vzejít všeobecná revoluce. *Západní státy „jsou příliš nemožné a bojácné, než aby se odvážily přetvořit osmanskou říši tím, že by vytvořily řecké impérium nebo federativní republiku slovanských států, a usilují pouze o udržení statu quo, tj. stavu rozkladu, který znemožňuje sultánovi, aby se vymanil z moci carovy, a Slovanům, aby se vymanili z moci sultánovy“.*⁵⁴

Abyste odhalil soudobé dobovatelské cíle Ruska proti Turecku, studoval Marx dějiny diplomacie Ruska a jeho postupu k Cařihradu od Petra Velikého (i Marx věřil v pravoplatnost domnělé Petrovy „závěti“). Marx upozorňoval na to, že carismus nesmí dostat Cařihrad, protože „Cařihrad je zlatý most mezi Západem a Východem“. Sultán drží Cařihrad „jen v dočasné správě, dokud mu jej neodejme revoluce“.⁵⁵ Marx nyní (srpen až září 1853) střídal své kritiky Ruska a také anglické vlády, která v druhé polovině srpna znovu projednávala v Dolní sěmovně východní otázku dost obojace — domníval se Marx. V rozsáhlém zpravodajství, zasílaném nadele do New Yorku, zaznamenával Marx i ty projevy poslanců Dolní sněmovny, v nichž zazněly averze proti Turecku a proti mohamedánství anebo byly vysloveny návrhy na územní řešení v jihovýchodní Evropě jak proti Rusku, tak i proti Turecku (např. spojení Moldavska a Valašska s Besarabií v opoře o Uhry). Jednotlivé projevy zaznamenával Marx věcně, ale ironizoval a kritizoval ty řečníky, kteří vysvětlovali vztah Anglie k Rusku vlažně.⁵⁶

Od konce září a v říjnu 1853 začal psát články o Turecku pro „New York Daily Tribune“ opět také Engels, který se zaměřoval na vojenskou stránku „turecké otázky“. V prvním článku „Rusové v Turecku (září—říjen 1853) počítal Engels s možností takového postupu ruských vojsk, který zároveň vyvolá povstání jižních Slovanů v Srbsku, Černé Hoře, Bosně, Makedonii a Bulharsku. Engels si přitom klade i otázku: „Zda se Rusko

⁵² MES, 9, str. 165 (Marx, Turecká otázka, NYDT, 17. 6. 1853), 169–172 (Marx, Turecko a Rusko, NYDT 21. 6. 1853) a 190 (Marx, Ruská politika vůči Turecku, NYDT, 14. 7. 1853).

⁵³ MES, 9, 191–194 (Marx, Ruská politika vůči Turecku, NYDT, 14. 7. 1853) a 220 až 221 (Marx, Rusko-turecké komplikace, NYDT, 25. 7. 1853).

⁵⁴ MES, 9, 239 (Marx, Otázky války, NYDT, 5. 8. 1853).

⁵⁵ MES, 9, 260 (Marx, Ruská otázka, NYDT, 12. 8. 1853).

⁵⁶ MES, 9, str. 263, 270, 275, 283, 286–292, 294–305, 323–325, 340–344.

nedopustí omylu, když spoléhá na Slovy v Turecku, lze těžko posoudit.“ Sám si přál opak, jak lze vytušit z jeho slov, že by nebylo pro něj i pro jiné „žádným velkým překvapením, kdyby se všichni vyslovili proti Rusku“.⁵⁷ První Engelsova „militaria“ se zdála Marxovi, jako by příliš sympatizovala s „vojenskými úspěchy Ruska“. Engels však vytýkal Turkům některé taktické chyby spíše z obav o výsledek války a naopak se těšil, že „válka začíná pro cara všude neblaze“ a že se snad „tak bude vyvíjet až do konce a naučí Rusy a ruskou vládu omezovat svou ctižádostivost a zpupnost a starat se nadále o své vlastní záležitosti“. Podobně strasil Engels Turkům i při popisu známé námořní bitvy v sinopském zálivu Černého moře z 30. listopadu 1853, při níž ruský admirál Nachimov zničil podstatnou část tureckého válečného loďstva. Engels vysvětloval tuto porážku, totiž tyto „bezpříkladné chyby Turků“, jediné „zlovlným zásahem západní diplomacie“ a sváděl ji i na „tajné informace“, které prý Rusové získali od rakouského parníku atd.⁵⁸

V souvislosti se zmíněnou námořní bitvou v sinopském zálivu došlo v Anglii a ve Francii k zesílení protiruských nálad. „Veřejné mínění v západní Evropě bylo pod silným vlivem všech, kdož nenáviděli samovládce ruského jako nejvyššího patrona reakce, a nálada ta nalezla záhy příležitost k hlučným projevům . . . Vítězství Nachimovo . . . způsobilo v Anglii vzrušení takřka hysterické. Píše se a řeční o »nelidském masakru« ruském a zejména Palmerston dovedl účinně dmýchati do tohoto ohně.“⁵⁹

První zprávy o vítězství ruských lodí u Sinopu komentoval Marx poněkud nedůvěřivě, ale využil těchto zpráv k prohloubení kritiky anglické politiky. Dokonce i v Palmerstonově demisi viděl důkaz toho, jak „se pomáhá Rusku“.⁶⁰ Také Engels se domníval i v lednu 1854, když anglo-francouzské loďstvo vyplulo do Černého moře, že instrukce admirálů asi zní tak, aby nemusilo dojít ke srážce s Ruskem za každou cenu. Sám ale očekával, že chod věci si válku vynutí a „tento krok snad bude úvodem k evropské válce“. Marx proto začal uvažovat o rozestavení sil, o možných spojencích jedněch i druhých: Marx se domníval, že Prusko a zejména Rakousko by se mohly připojit k Rusku. Do jisté míry se Marx na takové rozestavení sil ve válce těšil, protože by šlo již o „válku evropskou“ — a ta by dala signál k povstání „šesté velmoci“, totiž „Revoluci“, která zvrátí všechny plány starých evropských mocností.⁶¹

V dalších svých článcích z ledna—března 1854 sledovali Marx a Engels vojenskou situaci a další diplomatické jednání: jejich rozbor už překračuje stanovený rámec našeho studia. Stručně lze říci, že oba zakladatelé vědeckého socialismu měli nadále obavy z tendencí k protitureckým averzím části anglických politiků a z nerozhodnosti diplomacie západoevropských států vůči Rusku. Zaznamenejme však stanovisko Marxovo nebo Engelsovo i k těm názorům (pronášeným na anglické půdě anebo v tisku jed-

⁵⁷ MES, 9, str. 369—370 (Engels, Rusové v Turecku, NYDT 17. 10. 1853).

⁵⁸ MES, 9, 503 a 573—577 (Engels, Průběh turecké války, NYDT, 7. 12. 1853 a 9. 1. 1854).

⁵⁹ J. Šusta, Dějiny Evropy, II/1, Praha 1923, str. 157.

⁶⁰ MES, 9, 569—572 (Marx, Palmerstonova demise, NYDT, 31. 12. 1853). Marx kritizoval reakci západních států na porážku Turků u Sinopu ještě v lednu 1854 (Západní státy a Turecko, NYDT, 28. 1. 1854 — MES, 10, str. 34—35 a dále).

⁶¹ MES, 10, str. 27—32 (Engels, Evropská válka, NYDT 2. 2. 1854).

notlivých evropských zemi), které se týkaly možné přeměny tureckých provincií v samosprávná území Bosny, Hercegoviny, Bulharska, Albánie, Rumelie a Thesálie. Marx tyto názory nevítal a nebyl ani nadšen pokusem řeckého lidu v Epiru o povstání proti Turecku.⁶² Kriticky proti Rusku i proti anglické vládě vyzněl Marxův podrobný referát o obsahu sbírky dokumentů o jednání Anglie a Ruska od ledna do března 1853 (byla vydána v březnu 1854 na obhajobu stanoviska anglické vlády), v němž — jak již víme — car nabízel Anglii rozdělení Turecka.⁶³

Válka Anglie, Francie a Turecka proti Rusku, která začala konečně v dubnu 1854, prohlubovala Marxův a Engelsův zájem o historii „východní otázky“, o vnitropolitické poměry v Turecku a především o náboženské poměry a o příčiny i podstatu boje evropských států o právo ochrany „svatých míst“ a vůbec křesťanů v osmanské říši. Marx vyložil tyto zmíněné otázky s nevšední znalostí a také s kousavou ironií na adresu Západu a Turecka i církvi v Turecku.⁶⁴ Šíří svého zájmu o porozumění „východní otázky“ dokázal Marx např. i na tom, jak sledoval postoje vůči Rusku i u jednotlivých evropských států či národů. Zdá se, že Marxe překvapilo stanovisko jednoho italského listu — turinské „Unione“ —, který považoval úsilí Západu za udržení celistvosti Turecka za směšný. Marx sice sám kdysi vytýkal to, co nyní četl v „Unione“ — totiž, že právě Anglie a Francie so souhlasem Ruska uloupily Turecku Alžírsko a Egypt a napomáhaly k odtržení Řecka a Srbska —, ale názor „Unione“, že ruské úsilí o převrat v Turecku je správné, považoval za „provinční sobectví“ (asi ve smyslu tříštění společného postupu Západu proti Rusku — J. K.).⁶⁵ Ale ani zde neměl Marx na mysli, že východisko z „východní krize“ je snad udržení celistvosti Turecka. Soukromě si Marx vyměňoval s Engelsem mínění o tom, že „oba dva náboženské národy, Turci a řeckoslovanské obyvatelstvo v Turecku... musejí zajít, ten druhý přinejmenším zároven s popskou společenskou organizací, která se upevnila pod tureckým panstvím.“⁶⁶ Marx zde asi reagoval na Engelsův dopis z 1. května 1854, v němž mu jeho druh sděloval: „Je na čase, abychom se vrátili k našim prvním článkům o tom (o Turecku — J. K.) i politicky.“ Engels se domníval, že „údálosti nám i tady dávají skvěle za pravdu, úpornost řeckého povstání a zjevné nesnáze Turků v Bulharsku podle všeho dokazují, že se křesťanské obyvatelstvo začíná hýbat a že turecká říše spěje vstříc svému konci“⁶⁷.

Engels zároveň Marxovi slíbil, že udělá pro něj „nějaký vojenský nebo jiný turecký článek“. Pro „New York Daily Tribune“ zpracovával opět především válečné srážky na moři, na Dunaji a zejména obléhání Sevastopolu. Engels popisoval významné bitvy především jako „vojenský znalec“, který kritizoval nebo chválil jednu i druhou stranu z hlediska úspěšné či neúspěšné strategie. Zase Marx přidával k těmto faktům postřehy o po-

⁶² MES, 10, 132 (Marx, Válečné plány Francie a Anglie. Řecké povstání, NYDT 18. 3. 1854) a str. 153 (Marx, Řecké povstání, NYDT, 29. 3. 1854).

⁶³ MES 10, 161–171 (Marx, Dokumenty o rozdělení Turecka, NYDT, 5. 4. 1854) a str. 172–187 (Marx, Tajná diplomatická korespondence, NYDT, 11. 4. 1854).

⁶⁴ MES, 10, str. 188–196 (Marx, K historii vzniku východní otázky, NYDT, 15. 4. 1854).

⁶⁵ MES, 10, str. 221–222 (Marx, Italský list o východní otázce, NYDT, 2. 5. 1854).

⁶⁶ MES, 28, str. 397 (Marx Engelsovi 3. 5. 1854).

⁶⁷ MES, 28, str. 394 (Engels Marxovi 1. 5. 1854).

litických souvislostech: a zde nadále podezíral anglickou vládu z ochoty smířit se s Ruskem na zásadě status quo. V srpnu 1854 se pak zdála Marxovi i Engelsovi úroveň války na tolik nudná, že oba začali považovat „věčně nevyřešenou východní otázku“, kterou „už šedesát let se celá Evropa snaží marně narovnat“, za „nicotný spor“. Oběma jmenovaným se zdálo, že válka, i když je vedena už půl roku, probíhá tak, že „zatím se vlastně (mocnosti) ještě ani neutkaly, leda nedopatřením nebo v tak nepatrném rozsahu, že to nestojí za řeč“.⁶⁸ Až teprve útok na Sevastopol v září–říjnu 1854 vzbudil u Engelse novou pozornost. Teď už snad půjde o rádnou válku. V souvislosti s postojem Rakouska (byly obavy, že se Rakousko spojí s Ruskem) se Engels dokonce domýšlel, že „válka nabude ještě gigantičtějších a strašnějších rozměrů“.⁶⁹ Ale další vývoj tyto představy vyvrátil a v lednu 1855 se zdálo, že válka snad skončí smírem. Engels se znovu obával, že nová jednání s Ruskem přivodí obnovu status quo v Evropě.⁷⁰ Když však jednání ve Vídni nepřinášela žádný výsledek, usoudil Engels koncem února 1855, že přece jen „budeme svědky toho, že na tomto kontinentě vypukne válka“.⁷¹ Ale v polovině března byl Engels opět skeptický a při svém ličení situace na Krymu kritizoval „iluze, oficiální neschopnost, pikle anglické vlády a ziskuchtivý bonapartismus“. Engels se obával, že vzhledem k této situaci v Krymské válce stane se hlavním činitelem v Evropě Rakousko se svými 600 000 bodáky.⁷²

Od konce března 1855 se však přece válka na Krymu rozhořela a Engels měl dost podnětů i materiálů, aby mohl posuzovat vojenskou schopnost ruských vojsk a chyby Napoleonovy ve vedení války.⁷³ Zase Marx kritizoval anglickou politiku a vyslovil se i jízlivě o tom, že Anglie sama provádí anexe (v Indii), ale nedovoluje je jiným. Propagandu části anglického tisku proti postupu Ruska do střední Asie vysvětluje Marx jako „poplašené zvěsti“, které šíří „ustrašení fantastové“. Reakci Angličanů na válku Ruska proti Turecku nazývá Marx nyní „nacionální záští“, kdežto usilí „mírové strany“ (John Bright) popisuje dokonce s jistým uznáním této činnosti. Marxe vůbec nyní v dubnu 1855 zajímá více to, že proletariát v Anglii i ve Francii, i když se jistě cítí polichocen „národní hrdostí“ nad úspěchy ve válce proti Rusku, začíná agitovat proti svým vládám a vládnoucím třídám.⁷⁴

⁶⁸ MES, 10, 396 (Marx–Engels, Nudná válka, NYDT, 17. 8. 1854).

⁶⁹ MES, 10, 587 (Engels, Bitva u Inkermanu, NYDT, 14. 12. 1854).

⁷⁰ MES, 11, str. 41 (Engels, Válka v Evropě, NYDT, 17. 2. 1855).

⁷¹ MES, 11, str. 110 (Engels, Válka hrozící Evropě, NYDT, 8. 3. 1855).

⁷² MES, 11, 157 (Engels, Události na Krymu, NYDT, 2. 4. 1855). Engels k tomu dodává: „Naštěstí existuje proti této rakouské převaze protiváha. V okamžiku, kdy Francie znovu vstoupí na cestu revoluce, tato rakouská síla se roztříští na protichůdné prvky. Němci, Maďaři, Poláci. Srbové, Chorvaté odhodí vnučená pouta, která je navzájem svazují, a namísto dnešních neurčitých a náhodných svazků a antagonismů se Evropa zase rozdělí na dva velké tábory s různými prapory a novými cíli.“ – MES, 11, str. 164.

⁷³ MES, 11, 184–187, 207–210, 212–212, 224–228 a 229–233 (Engelsovy články Napoleonův poslední tah, NYDT, 7. 4. 1855, Průběh války, NYDT, 17. 4. 1855, O situaci na Krymu, Neue Oder-Zeitung, 2. 4. 1855, Kritika Napoleonova, Neue Oder-Zeitung, 17. 4. 1855 a NYDT 30. 4. 1855, Události z 23. března, Neue Oder-Zeitung, 18. 4. 1855 a NYDT 30. 4. 1855).

⁷⁴ MES, 11, 208–222 (Marx, Nejblíží perspektivy ve Francii a v Anglii, NYDT, 27. 4. 1855).

Na druhé straně setrval Engels na svém starším pojetí „nebezpečí panslavismu“ a vypracoval pro Marxe právě koncem března a začátkem dubna 1855 článek „Německo a panslavismus“, který měl být začátkem většího seriálu. Engels tu reaguje na domnělý výrok ruského cara Alexandra II., že se postaví „do čela panslavistického hnutí a změní svůj titul za »cara všech Slovanů«“. To by musilo znamenat „válku skutečnou“, v níž otázka existence Turecka bude vedlejší. Engels považoval panslavismus za „strašné nebezpečí pro Evropu“.⁷⁵ I po tomto svém studiu panslavismu zůstává Engels v dalších svých zprávách o průběhu bojů na Krymu („Krymské tažení“, „O Krymské válce“, „Z Krymu“, „Ke kritice událostí na Krymu“, „Sevastopol“ aj.) objektivní v posuzování vojenských výkonů. Spolu s Marxem se vyslovoval nadále ironicky o anglo-francouzských vojenských velitelích na Krymu. Poznání tendencí britské politiky vedlo Engelse k přiznání mylné předpovědi, pokud jde o evropskou válku. „K žádné »grande guerre« s 500 000 Rakušany a 100 000 Francouzi na Visle a Dněpru nedojde... a rovněž nedojde ke všeobecnému povstání oněch »utlačovaných národností«, které stále vzhlížejí k Západu. Neobjeví se maďarská, italská a polská armáda...“ Engels vysvětlil, proč „všechno (toto) patří minulosti“. „Protože Rakousko splnilo svou povinnost vůči Západu. Stejně tak i Prusko a celý ostatní svět. Všichni jsou navzájem spokojeni.“⁷⁶

Koncem července 1855 se Engels domníval, že ve válce na Krymu nastává „přestávka“, ale že „v srpnu se opravdu musí do jisté míry rozhodnout o výsledku tažení“. Ještě v polovině srpna usuzovali Marx i Engels – na základě zpráv z denního tisku –, že „anglo-francouzská válka proti Rusku bude nesporně zaznamenána v dějinách válek jako »nepohoditelná válka«“.⁷⁷ V prvním týdnu září 1855 se však stávalo zřejmé, že spojenecká vojska jsou již blízko vítězství u Sevastopolu. Vskutku dne 10. září ohlašovaly oficiální depeše pád jižní strany Sevastopolu. Engels přijímal tyto zprávy a zpracovával je do dalších popisů bitvy na Krymu nadále jako objektivní odborný pozorovatel a nedával najevo žádné vzrušení: zajímalo jej nyní hlavně to, zda se „Rusové udrží na Krymu“ a jak se bude vyvíjet válka v Zakavkazsku. A tam slavila v říjnu–listopadu 1855 úspěchy ruská vojska, která dobyla Kars. Tento vojenský úspěch Rusů komentoval Engels jako doklad, že „systém, jakým západní mocnosti dosud vedly válku, se naprosto zhroutil“ a že jde o událost „pro spojenece tu nejostudnější, co se jim mohlo přihodit“. Proto také reagoval na zprávy některých novin o tom, že se mluví o invazi spojenců proti Rusku ve Finsku, Estonsku a Besarabii, nedůvěřivě a naopak přikládal více víry zprávám o tom, že Rusko přijalo rakouské návrhy na jednání o mír.⁷⁸

⁷⁵ MES, 11, 233–239 a pozn. 134 na str. 720 (Engels, Německo a panslavismus. Neue Oder-Zeitung, 21. a 24. 4. 1855).

⁷⁶ MES, 11, 33–338 (Engels, Napoleonovy válečné plány, NYDT, 2. 7. 1855). Také Marx zjišťuje v červnu 1855, že „tato válka... byla rozpoutána s cílem rozšířit a upevnit vídeňskou smlouvu z roku 1815“ (Marx, Podivná politika, NYDT, 10. 7. 1855, MES 11, 351–352).

⁷⁷ MES, 11, 546–551 (Marx, Engels, Anglo-francouzská válka proti Rusku, NOZ, 20. a 21. 8. 1855 a NYDT, 1. 9. 1855).

⁷⁸ MES, 11, 641–644 (Engels, Evropská válka, NYDT, 4. 2. 1856).

Vskutku přistoupilo Rusko na tento návrh jednání v lednu 1856 v Paříži a koncem března se podrobilo některým požadavkům západních států: odstoupilo Turecku, ve skutečnosti však Moldavsku, jižní Besarabii s deltou Dunaje, zřeklo se práva protektorství v obou dunajských knížectvích a souhlasilo s omezením svého válečného loďstva v Černém moři. Více však bylo oslabeno pařížským mírem Turecko, které bylo nuceno potvrdit autonomii Valašska a Moldavska v takovém rozsahu, že např. vstup tureckého vojska do dunajských knížectví byl vázán na souhlas signatářů pařížské konference. V tomto směru dostala dunajská knížectví větší samosprávu než Srbsko, na jehož území Turci nadále drželi vojenskou posádku přímo v Bělehradě (ale vojenský zásah v Srbsku byl možný rovněž jen se souhlasem účastníků pařížské konference). Řekové, nucení západními vládami zdržet se od protitureckých akcí, nedostali žádné nové území. Ani Bulhaři, kteří se zpočátku přidávali k ruským vojskům a místně se pokusili o protiturecká povstání, nezlepšili své dosavadní bezprávné postavení. Turecku se však dostalo „ctí“, že bylo přijato do „evropského koncertu“ a že byla vyhlášena neporušitelnost (celistvost) jeho území. Velmoci se dokonce zřekly práva vměšovat se do vnitřních záležitostí Turecka, když sultán Abdulmedžid nedlouho předtím – dne 18. února 1856 – vyhlásil novou listinu (hattí hümayún – hattı dümájün), slibující svobody křesťanskému obyvatelstvu říše, bezpečnost majetku, reformy ve státní správě atd.⁷⁹

Kupodivu věnovali Marx s Engelsem jednáním o mír v Paříži dost málo pozornosti. Engels se v jednom dopise z února 1856 Marxovi vyslovil o „záležitosti s válkou a mírem“ jen tak mimochodem, protože „besarabská klauzule“ byla sice „ziskem proti Rusku“, ale jinak neznamenala jednání v Paříži pro Engelse „v podstatě nic“.⁸⁰ Engels i Marx se tehdy posmívali „Bonapartovi Malému“, kterého francouzský lid nevelebil ani za války, ani mu nikdo neděkuje za mír. Marx reagoval na „besarabskou klauzuli“ a vypracoval pro „New York Daily Tribune“ několik článků o Moldavsku a Valašsku, ale newyorský časopis tyto články neuveřejnil a rukopisy se ztratily. Engels zase pokračoval v té době v sepisování „panslavismu“, ale také jeho články nebyly otištěny a nedochovaly se.⁸¹

O „východní otázce“ debatoval Marx také s dalšími svými přáteli a známými, např. s F. Lassallem si vyměňoval názory o taktice boje spojenců proti Rusku atd. Zase Lassalle se vyslovoval v dopisech Marxovi nebo J. K. Rodbertusovi o východní otázce tak, že si představoval „překročení a znovuoživení evropsko-tureckých zemí“ jako úkol příští „německé revoluční vlády“. Cesta na Balkán v roce 1856 posilovala Lassalla v přesvědčení o tom, že přijde doba, „kdy turecké dědictví připadne Německu“.⁸²

O východní otázce se vyslovil Marx veřejně v roce 1857 v souvislosti s problematikou spojení Moldavska a Valašska v jeden stát. Marx i Engels

⁷⁹ Novověké dějiny orientálních zemí, I, 327–334 a Veselá, 30–32.

⁸⁰ MES, 29, str. 20 (Engels Marxovi 7. 2. 1856).

⁸¹ MES, 11, str. 764 a 29, str. 737. Základní obsah těchto článků lze využít ze starších článků 1853–1855 a z korespondence.

⁸² Z Lassalovy korespondence Marxovi, Rodbertusovi a Listovi cituje Wehler, c. d., str. 40.

v zásadě sympatizovali s tímto cílem, který uskutečnil jednotu rumunského národa (r. 1859), ale neradi viděli, že velmoci mají mít nad rumunskými knížectvími opět protektorát, neboť to může opět obnovit ruský vliv v těchto zemích. A „panslavismus“ se oběma jevil nadále jako velké nebezpečí pro svobodu Evropy. Představa, že Rusko se zajímá o „rumunská knížectví, Srbsko a slovanské obyvatelstvo“ a snad z pomsty vůči Rakousku „oživí panslavismus mezi milióny rakouských Slovanů“, vedla Marxe k tomu, že v roce 1860 sleduje „východní otázku“ především proto, aby reagoval na panslavismus a aby varoval západní Evropu před domnělým ruským postupem k Cařihradu.⁸³

Závěr

Uzavírajíce předběžně výklad „východní otázky“ za období prvních „šedesáti let“ (podle Marxe), můžeme konstatovat, že Turecko bylo v první polovině 19. století „nemocným mužem na Bosporu“: Od konce 18. století sice stabilizovalo svou hranici na Balkáně, ale ztrácelo schopnost udržet územní celistvost říše a ústředně ovládat svá jinonárodní území. Tlak zvenčí, zejména války Ruska a také pronikání západoevropského finančního i politického vlivu do Turecka, rovněž růst vnitřních desintegračních sil v osmanské říši vyvolávaly v kruzích evropské diplomacie otázku: Co s Tureckem? V důsledku celkové zahraničně politické i vnitřní slabosti Turecka dosáhli Řekové, Rumuni a částečně i Srbové již v první polovině 19. století úplné nebo částečné samostatnosti, zatímco „historičtější“ anebo sociálně ekonomicky vyspělejší Poláci, Chorvati a Češi ve střední Evropě nebyli s to dosáhnout politické samosprávy. Toto srovnání používáme jen pomocně a zároveň zdůrazňujeme sílu povstaleckého a osvobozenického boje balkánských národů proti Turkům: tlak proti osmanské říši zvenčí a nejvíce ruské války pochopitelně usnadňovaly rozvíjení protitureckého hnutí balkánských národů.

Nebylo naším úkolem zkoumat příčiny rozkladu Turecka a srovnávat nejnovější literaturu k tomuto tématu. Zdá se, že světová historiografie a zde především marxistická, přijímá vcelku shodné stanovisko, že Turci byli v jihovýchodní Evropě živlem cizím a neschopným rozvíjet civilizaci. Marx a Engels sice občas (1854–1856) pozorovali, že do postavení rozkladu pomáhaly Turecku velmoci včetně západních států (což mohlo být poněkud omluvou vlastní neschopnosti Turků), ale vcelku přijímali oba jmenovaní soudobé názory a sami rozvíjeli vlastní představy o tom, že panství Osmanů v jihovýchodní Evropě bylo brzdou rozvoje balkánských národů a „civilizace“ vůbec. Toto konstatování je vlastně prvním nebo jedním z prvních závěrů, vyplývajících z Marxových a Engelsových názorů z let 1848–1851 a 1853–1856/1859 (sjednocení Rumunů) na dějiny a postavení Jihoslovanů, Turecka a „východní otázky“. Přes určitou variabilitu některých postřehů a mínění k obecné problematice a jejím jednotlivým díl-

⁸³ MES, 12, 287–291 (Marx, Východní otázka, NYDT, 27. srpna 1857). Marx se domníval, že „jde v podstatě o odtržení podunajských knížectví od Turecka, jehož se má dosáhnout tentokrát... formou spojení knížectví pod žezlem nějakého evropského loutkového vládce.“ Engelsovo stanovisko z dubna 1859 v MES, 15, 169–174 a Marxův závěr o nové oživení „východní otázky“ v srpnu 1860 v MES, 15, 169–174.

čím problémům (již lze vysvětlit zejména nutností častého a rozsáhlého zpravodajství, které bylo Marxovi jedním ze zdrojů jeho vcelku malých příjmů, a dále zásadní averzí obou zakladatelů vědeckého socialismu k carismu a jeho panslavismu) lze tyto názory utřídit asi takto:

1. Státní forma osmanské říše, opírající se o mohamedánství, nebyla s to otevřít v Evropě dveře kapitalismu a rozvíjet „civilizaci“, takže rozpad „muslimské říše“ byl nutný. Turci jako „národ“ (podle okolností měli Marx s Engelsem na mysli jak státní formu, tedy sultánský despotismus i velkou moc místních pašů, tak i muslimství jako ideologii a jako organizaci ve státě) byli „rovněž v naprostém úpadku“. Nositeli či oporou „veškeré civilizace“ v „evropském Turecku“ byla „řecká a slovanská buržoazie v městech a obchodních střediscích“.

2. Existence Turecka v 19. století byla „produktem zásady evropské reakce, která chce udržet v Evropě status quo“. Turecko se udrželo i v 19. století jen díky tomu, že je ochránily západní státy, které se „drží zásady status quo jako svátosti“. Tento Engelsův citát platil zřejmě pro jihovýchodní Evropu, kdežto v Africe i Asii odtrhávaly nebo plánovaly odtrhnout Anglie i Francie z osmanské říše Egypt, Alžír, Tunis a Levantu.

3. „Evropské Turecko“ bylo sice v první polovině 19. století i později „konglomerátem ras a národností“, ale základní masu tvořila v prostoru od Peloponésu (samozřejmě bez něj) k Dunaji a od Černého moře až k albánským horám „jihoslovanská rasa“, totiž „Srbové, Bulhaři, bosensští rajáhové i slovanští rolníci z Makedonie a Trákie“. Podle okolností se odhadovalo, že „řecko-slovanský svět“ tvoří v tehdejší evropské části osmanské říše tři čtvrtiny obyvatelstva nebo že všichni pravoslavní (včetně Rumunů a Kucovlachů) mají devět desetin — anebo že Jihoslované počítají „7 miliónů ze 12 miliónů obyvatel evropského Turecka“.

4. Ačkoli ze zkušeností revolučních let 1848—1849 ve střední Evropě vyplynuly pro Marxe a Engelse závěry, že většina slovanských národů očekává pomoc od kontrarevolučního Ruska a že samy zaujaly kontrarevoluční postoje, posuzovali oba jmenovaní „turecké Slované“ jinak a v dalších letech neodmítali zásadně jejich rusofilství. V důsledku celkové situace v Turecku nepřipadalo Engelsovi divné, že jižní Slované v Turecku „vzhlížejí k Rusku, odtamtud očekávají příchod Mesiáše, který je zbaví všeho zla“. Vzhledem k početnosti Jihoslovánů v jihovýchodní Evropě, jejich sociální úrovni i jejich boji proti Turkům považovali zakladatelé vědeckého socialismu za „nezvratnou skutečnost, že poloostrov, všeobecně nazvaný evropské Turecko, je přirozeným dědictvím jihoslovanské rasy.“

5. Etnická příbuznost Jihoslovánů s Rusy a stejné náboženství balkánských národů a Ruska posilovaly protiturecké hnutí těchto národů. Války Ruska proti Turecku napomáhaly objektivně („Poslední ruské manévry — duben—květen 1853 — značně povzbudily ty živly, které rozvracejí Turecko zevnitř.“) i cílevědomě (Engels měl na mysli „schopnost“ Ruska poznat pravý stav v Turecku a vytvořit zejména s Jihoslovany potřebné styky, dále poukazoval na konkrétní pomoc peněží i zbraněmi, kterými Rusko „podněcovalo“ „revolty proti Turecku“) osvobozenecím cílům národů jihovýchodní Evropy. A také opačně lze uvést, že vnitřní poměry v Turecku objektivně nutily „deset miliónů pravoslavných v evropském

Turecku“ obracet se o pomoc k Rusku. Zejména Jihoslovanům se „ruský car jevil jako jejich přirozený osvoboditel a ochránce“.

6. V rusofilství a v pravoslavní balkánských národů neviděli Marx s Engelsem pochopitelně žádnou pokrokovou hodnotu: své příznivé úsudky o Jihoslovanech a dalších „křesťanských národech“ jihovýchodní Evropy podmiňovali tím, že Jihoslované i ostatní odmítnou reakční a dobytelský panslavismus. Příklady z Moldavska a Valašska i Srbska z 40. let dávaly Marxovi a Engelsovi naději, že případné nové a svobodné státní útvary na Balkáně (zřízené na místě osmanské říše) budou mít v čele „protiruskou“, totiž „protiautokratickou stranu“. Engels chtěl věřit tomu, že „jakmile budou turečtí Slované osvobozeni, pak přes všechnu přibuznost s Rusy budou jejich zájmy v přímém rozporu“, protože „nebudou chtít vystřídat jeden vojenský okupační systém druhým, totiž ruským autokratismem“.

7. „Mocné a poměrně osvícené národní jádro Jihoslovanů v evropském Turecku“ viděli Marx s Engelsem — poučení velmi rozsáhlou četbou německých, francouzských, anglických pramenů a také pracemi autorů slovanských, hlavně pak soudobými pozorovateli-cestovateli — v Srbsku. „Chrabrý boj“ Srbů proti Turecku a jejich rychle rostoucí kultura a „rozšiřující se civilizace“ způsobovaly, že „křesťané z Bulharska, Trákie, Makedonie a Bosny vidí v Srbsku středisko, kolem něhož se budou musít semknout v příštím úsilí o nezávislost a národní svébytnost“.

8. Podle okolností byli Marx s Engelsem ještě v roce 1853 pro takové řešení poměrů na Balkáně, které „zatlačí tureckou moc za Bospor“ a „osvobodí všechny ty různé národnosti a náboženské skupiny“. Výhodné by bylo — jak to odpovídá historii — zřízení „svobodného křesťanského státu“. Nebylo by bylo možné zřídit „řecké imperium“ anebo, resp. také „federativní republiku slovanských států“. Takové řešení, podle kterého by Turky v Evropě vystřídali Rusové a Rakušané, Marx s Engelsem zásadně odmítali. Konečné řešení na Balkáně viděli oba jmenovaní až v „evropské revoluci“ a v posunutí jejich hranic „až do Petrohradu a do Cařihradu“.

8. Krymskou válku posuzovali Marx s Engelsem jako možný začátek „evropské války“, války pokrokového Západu proti autokratickému Východu, po níž určitě přijde revoluce. V takovém očekávání „Revoluce“ (Marx) se jevil pokus řeckého lidu v Epiru a Thesálii o povstání proti Turkům rušivým jevem. Průběh války pak posuzovali jednak z hlediska „strašného nebezpečí panslavismu“, jednak z obav, že západní státy konec konců usilují o udržení status quo na Balkáně a jinde v Evropě. Vleklým průběhem války byli nespokojeni a obviňovali Anglii a Francii z benevolence vůči Rusku. Proto se nezajímali o jednání v Paříži z ledna—března 1856, neboť v nich neviděli žádné příznivé důsledky. I přes své sympatie vůči rumunskému obyvatelstvu Moldavska a Valašska, které v letech 1853—1855 vyjádřili v různých komentářích, pozorovali Marx a Engels sjednocování dunajského knížectví (a tím i vznik Rumunska) dost podezíravě, obávající se rozšíření vlivů velmocí a zejména Ruska v obou knížectvích nebo i v Srbsku.

* * *

Přehled Marxových a Engelsových názorů na Slované, Turecko a „východní otázku“ z let 1848–1851 a hlavně z let 1853–1856 potvrzuje možnost a účinnost užití uvedených názorů jako důležitého – samozřejmě nikoli jako jediného – návodu, jak hodnotit některé dílčí aspekty „východní otázky“ a samu podstatu této „věčně nevyřešené východní otázky“ v první polovině 19. století, včetně objektivně kladné úlohy carského Ruska v rozvoji protitureckého hnutí Řeků a Jihoslovanů. Složitější je výklad Marxových a Engelsových názorů o vztahu Ruska k dunajským knížectvím: ty byly ovlivněny oprávněnou averzí demokratů a liberálů západní Evropy proti carismu a také agitací Němců a Maďarů proti skutečnému i jen domnělému nebezpečí panslavismu. Vztahy obyvatelstva Moldavska a Valašska, příštích Rumunů, k Rusku nebyly vyplněny jen přítomností ruských vojsk, které procházely územím s rumunským obyvatelstvem proti Turecku (v r. 1849 však ruská vojska přišla potlačit revoluci). I přes ztrátu části území s obyvatelstvem potencionálně rumunským byly války Ruska proti Turecku (a představitelé Moldavska a Valašska se mnohokrát od konce 18. století a v první polovině 19. století obraceli o pomoc proti Turecku do Petrohradu) objektivně ku prospěchu i Rumunům. Shodou okolností byl Rumunům konec konců příznivý i výsledek Krymské války.

Názory Marxe a Engelse na Turecko a jihovýchodní Evropu znala v 50. letech jen část americké veřejnosti, o některých názorech se pak oba jmenovaní radili se svými bývalými druhy ze Svazu komunistů a také s novými osobnostmi, které se teoreticky zabývali politickou ekonomikou a socialismem. Socialistická veřejnost v Evropě, především v západní a pak i ve střední, poznávala Marxovy a Engelsovy názory o Slovanech a o „východní otázce“ až po vydání sborníků „Revoluce a kontrarevoluce v Německu“ a „Východní otázka“ z let 1896–1897.

II. „VÝCHODNÍ OTÁZKA“ V 60.—70. LETECH. VZNIK SAMOSTATNÝCH BALKÁNSKÝCH STÁTŮ R. 1878

1. Turecko a jeho národy v jihovýchodní Evropě v druhém období „tanzimátu“

Vyhlášením „hatt-i humajánu“ v roce 1856 začalo v Turecku druhé období „tanzimátu“. Součástí nových reforem bylo i nové administrativní rozdělení osmanské říše na vilájety v roce 1864, které však ani v nových hranicích netvořily hospodářské nebo dokonce etnické jednotky. V evropské části osmanské říše byly nyní zřízeny vilájety drinopolský (s Istanbulem), dunajský (dnešní severní Bulharsko), rumelský (v podstatě jižní Rumelie s částí Trákie) byl sloučen s prizrenským v jeden správní celek, dále tu byly vilájety janinský (severní Epir a dnešní území Albánie) a soluňský: jednotkami byly ostrovy v Egejském moři a Kréta. Do vilájetu Bosna a Hercegovina byl připojen i sandžak Novi Pazar. Za své území považovalo Turecko (jak je to zřejmé z oficiální publikace, vydané u příležitosti světové výstavy v Paříži r. 1867) také Valašsko-Moldavsko („Ef-

lak“ a „Boghdan“) a Srbsko („Sirp“). Hranice správních jednotek byly často měněny a v 70. letech vznikly nové vilájety: istanbulský (vydělením z vilájetu drinopolského) a skadarský (dnešní severní Albánie); ten byl spojen r. 1874 s vilájetem bitolským, ale později bylo území Bitoly, Prizrenu, Niše, Skopje a Nového Pazaru spojeno ve vilájet kosovský s centrem ve Skopji. Ani toto nové přerozdělení nebralo zřetel na národnostní poměry a jediné „dunajská provincie“ zahrnovala převážně Bulhary se skupinami tureckého i jiného obyvatelstva v Dobrudži.¹

Politicko-hospodářské reformy z r. 1856 umožnily rychlejší rozvoj kapitalistických vztahů, ale prospěch z toho měli představitelé zahraničního kapitálu a jinonárodní. tzv. kompradorské buržoazie. Ke zlepšení postavení netureckých národů-národností nedošlo. Anglie a Francie, resp. i Rusko se nadále vměšovaly do vnitřních poměrů Turecka (především obě západní země — např. v Džiddě 1859, v Libanonu 1860, na Krétě 1866 až 1868), ale nepomohly při hrdinském povstání arménského lidu, které vybuchlo v roce 1862 v Zejtumu a které Turci doslova utopili v krvi.² „Arménská otázka“ pobouřila evropskou veřejnost proti Turecku.

V evropské části osmanské říše vznikaly nové nepokoje nejdříve v Hercegovině již v letech 1860—1861, které podpořil černohorský kníže Mikuláš I. Černá Hora se stala ostatně již od 40. let — vzhledem ke svému postavení samostatného státu — jakýmsi centrem protitureckých snah a cílů balkánských Jihoslovanů. A protože Rusko mělo s Černou Horou dobré vztahy, podpořila Anglie — obávajíc se dohody Ruska s Pruskem a hlavně pak jeho nové „slovanské propagandy“ — v černohorsko-tureckém sporu o hranice tureckou stranu. Postup Anglie v letech 1860—1862 vzbudil u jižních Slovanů nelibost.³

Černohorsko-turecké napětí skončilo sice v roce 1862 smírem, ale téhož roku hrozilo, že dojde k válce srbsko-turecké: Turci dokonce ostřelovali Bělehrad. Velmoci tehdy válce zabránily. Přípravy Srbska k válce chtěli využít bulharští emigranti, kteří za hranicemi své vlasti — v Rusku, Rumunsku a v Srbsku — vytvářeli dobrovolnické oddíly a ustavili i „prozatímní bulharské vedení“, které připravovalo ozbrojené povstání. Na nátlak Anglie, která působila v Cařihradě k urovnání srbsko-tureckého konfliktu, dal srbský kníže Michal rozpustit bulharské legie. Představitel Bulharů S. G. Rakovski však vyjednával ještě r. 1863 z pověření srbské vlády v Aténách o uzavření protitureckého spolku křesťanských národů a vedl podobná jednání i v Cetyni. Od r. 1863 sídlil Rakovski v Rumunsku, odkud pokračoval ve svém úsilí o přípravu povstání bulharského lidu proti Turecku a o sblížení balkánských národů: dopisoval si zejména se srbskými a černohorskými činiteli.⁴

¹ H. Batowski, Państw bałkańskie 1800—1923, Kraków 1938, str. 84—85, 95.

² Novověké dějiny orientálních zemí, I, Praha 1961, str. 327.

³ Damjanov — Paskaleva — Lančev, Zapadnite dăržavi i bałkańskite Slavjani ot načaloto na XIX. v. do Berlinskija kongres 1878, Slavjanskaja filologija, t. XIV, Istorija i folklor, Sofija 1973, str. 89. Zde citace zprávy anglického konzula ze Sarajeva z roku 1860 o „nebezpečí rozšiřování ideje slovanské jednoty“.

⁴ Istorija na Bălgarija, I, Sofia 1961 (dále InB) str. 407 — uvádí, že jednání v Aténách nebylo příznivé, protože řecká vláda byla pod vlivem Anglie, která jí zabráňovala sblížovat se se Srbskem a vůbec se Slovany. S. G. Rakovski poznal v Aténách „šovinistické snahy řecké buržoazie, která pomýšlela na zabránění bulharských zemí“.

Srbsko-turecký konflikt prohluboval protiturecké nálady v srbské společnosti. Kníže Michal Obrenović proto vyjednával s Černou Horou, s Bulhary, s Rumunskem i s Řeckem o vytvoření silné protiturecké koalice.⁵ S Řeky jednal již v roce 1861 Ilja Garašanin, ale řecký zástupce Renieri žádal, aby Řecku připadla Trákie a celá Makedonie. Garašanin odmítl toto „nerozumné uchvatitelství“ a sám navrhoval rozdělení zájmů Srbska a Řecka v Makedonii na linii Ochrid, Prilep, Veles, Štip, Kratovo, Gorna Džumaja.⁶ Jednání Srbska se sousedy — vedená hesly o „osvobození všech evropských zemí v Turecku“ — vrcholila v letech 1866–1867, kdy byly navrženy a uzavřeny smlouvy s Černou Horou (1866), Řeckem a Bulhary (1867) a s Rumunskem (nejdříve za Cuzy r. 1866 a pak za Carola I. r. 1868).

Michal, který již v 50. letech rozmlouval na emigraci s Kossuthem o možnosti konfederativního uspořádání střední a jihovýchodní Evropy na zásadě práva národů na sebeurčení a který o poměrech na Balkáně informoval i Napoleona III., usiloval o vytvoření balkánské federace, která měla vzniknout „díky osvoboditelskému hnutí národů balkánského poloostrova“.⁷ Možnost takového všeobecného pozdvižení balkánských národů proti Turecku zesílila v roce 1866 v důsledku napětí rumunsko-tureckého (tehdy se domlouvala i spolupráce bulharsko-rumunská) a také v důsledku povstání Řeků na Krétě. Pobočník srbského knížete Michala, L. Ivanović, vyjednával tehdy spolu s představiteli makedonských Slovanů i s Albánci o zahájení povstání proti Turecku.⁸ Myšlenka o možné účasti Albánců v protitureckém hnutí se objevila i ve smlouvě srbsko-řecké z roku 1867 (a to bylo poprvé v dějinách balkánské diplomacie, kdy se objevuje Albánie jako politický činitel, o jehož spolupráci bylo záhodno usilovat).⁹ Pokud jde o srbsko-řeckou smlouvu, nehovořilo se v ní o rozhraničení a obě strany se vyhnuly i jiným sporným otázkám. Sféra zájmů byla naznačena tím, že se obě strany zavazovaly starat se o křesťany, s nimiž byly spojeny. V roce 1868 byla podepsána mezi Srbskem a Řeckem vojenská dohoda. Smlouvy však nenabýly platnosti, protože v Srbsku došlo v srpnu 1868 po zabití knížete Michala ke změně zahraniční politiky: Garašanin, který hlavně vedl jednání o jakýsi „balkánský spolek“, odstoupil.¹⁰

Smrtí knížete Michala byla přerušena i jednání srbsko-bulharská, která

⁵ V. Žáček. K některým sblížovacím snahám balkánských národů v 19. století. *Studia balkanica bohemoslovaca*, Brno 1970, str. 121 ad. upozorňuje na málo známé záměry některých kruhů srbského knížecího dvora připravovat státoprávní změny „až bude dobojován vítězně osvobozenecý zápas“ také v habsburské monarchii. Podle informací F. Zacha, pracujícího od 40. let v síti Ad. Czartoryského, předpokládala se změna habsburské monarchie ve spolkový stát, který by na jihu vzrostl o značnou část Balkánu (včetně Černé Hory, Makedonie a severního Bulharska). Bělehrad by se mohl stát hlavním nebo kongresovým městem soustátí se slovanskou většinou.

⁶ *Istorija na makedonskiot narod*, II, Skopje 1969 (dále InMN), str. 55. — I to byly velké ústupky Řekům.

⁷ Citát ze sedmého článku srbsko-řecké smlouvy z roku 1867. — Batowski, str. 78. InMN, II, 56.

⁸ InMN, II, 56.

⁹ Batowski, 79. S Albánci počítal také Řek Rigas Ferreos již v 90. letech 18. století.

¹⁰ InMN, II, 56 a Batowski, 79 — udávají odlišná data měsíců těchto smluv. Batowski uvádí, že smlouvy rozdělily příští dobyté území od Turků tak, že by Řecko dostalo Epir, Thesálii a z Makedonie to, co vojensky dobude. Řecko mělo

v roce 1867 vrcholila v podání návrhů na důležité dohody. Pro tyto dohody, v nichž Bulhaři projevili ochotu vytvořit se Srby společný stát, vytvořili příznivé podmínky někteří Srbové již v dřívějších letech. Vojvodinský Srb dr. Mihailo Polit-Desančić vydal r. 1862 ve Vídni spisek „Die orientalische Frage und ihre Lösung“, v němž vytýkal oficiální srbské politice tendence zabránit bulharských (makedonských) území.¹¹ Hlavním obsahem Politovy brožury je ovšem idea konfederace svobodných národních států na způsob jakéhosi „východního Švýcarska“, které by nahradilo tureckou říši v jihovýchodní Evropě. Polit však příliš spoléhal na pomoc ze zahraničí, kdežto Svetozar Miletić a ještě více Svetozar Marković kladli důraz ve svých následujících představách o jihoslovanské spolupráci nebo o balkánské federaci na vlastní osvobozenecy a přímo revoluční zápas. Názory Politovy a jiných Srbů,¹² kteří v roce 1862 chápali „Dnešek a budoucnost balkánského poloostrova“ mimo jiné jako společný stát Srbů a Bulharů, usnadňovaly bulharské emigraci na čele s G. S. Rakovským a také další skupině Bulharů na čele s Ljubenem Karavelovem (který sám žil dlouho v prostředí srbském v Bělehradě a pak v Novém Sadu) propagandu bulharsko-srbské spolupráce. Karavelov byl rovněž hlásatelem federace jižních Slovanů a osvobozenecy spolupráce srbsko-bulharské.¹³

Bulharská emigrace v Rumunsku vytvořila spolu s místními bulharskými usedlíky r. 1862 tzv. Dobročinnou družinu, která v opoře o ruskou diplomacii – především o ruského vyslance v Cařihradě hraběte Ignatjeva – vypracovala v letech 1866–1867 program společného a velkého „srbsko-bulharského neboli bulharsko-srbského carství“. Ruské diplomacii se jevil rok 1866 (válka Pruska proti Rakousku!) příhodným pro uskutečnění takového jihoslovanského státu na Balkáně, který by kromě jiného zabránil Rakousku nebo i jiným mocnostem cestu do jihovýchodní Evropy a na Bospor. V „Programu politických vztahů Srbů a Bulharů (Bulharů a Srbů) nebo jejich srdečné dohodě“ (ze začátku roku 1867) se již mluví o „Bulharo-Srbsku“ nebo „Srbo-Bulharsku“. Tento návrh byl v dubnu 1867 upřesněn: mělo vzniknout jihoslovanské (jugoslavlansko) carstvo“, jemuž na čele by stála dynastie Obrenovičů. Michalovo „císařství“ by se skládalo ze Srbska, Bulharska, Makedonie a Trákie: Bulhaři předpokládali, že při dobývání Trákie a Makedonie, které považovali za součást Bulharska, pomůže Srbsko.¹⁴

dostat Bosnu a Hercegovinu. Jak makedonská, tak i bulharská historiografie hodnotí tuto smlouvu jako dělení „Makedonie“, resp. „bulharských zemí“.

¹¹ Tuto část Politovy brožury podtrhuje Istorija na Bălgarija, I, 407. Přetisk spisku: N. Petrović, Svetozar Miletić i Narodna stranka. Gradja 1860–1885, Sremski Karlovci 1969, str. 138–151.

¹² Podrobně V. Popović, Istočno pitanje u Politovoj političkoj ideologiji. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1933, sv. 333, str. 26–30. Dále M. Jakšić, Politova Istočna Svajcarska i Košutova Dunavska federacija, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1933, sv. 338, 73–83. – Další jihoslovanské autory návrhů na federativní soužití jižních Slovanů anebo i ostatních balkánských národů (Tkalac, Pucić, Stratimirović, Jovanović, Matija Ban) uvádí D. Djordjević, Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's, Balcanica, I, Beograd 1970, str. 132–137.

¹³ InB, II, 142, B. Ignjatović, Ljuben Karavelov i srbskoto obštestvo, Niš 1969. M. Arnaudov, Ljuben Karavelov, Sofija 1959.

¹⁴ G. Jakšić – V. Bucković, Spoljna politika Srbije za vreme vlade kneza

K uskutečnění plánované celobalkánské akce pod vedením Srbska nedošlo. Západní velmoci a Rakousko protestovaly v Bělehradě proti srbské agitaci proti Turecku a proti jejím válečným přípravám — a také Rusko radilo r. 1868 k opatrnosti. Srbsko ostatně dosáhlo r. 1867 toho, že Porta na nátlak velmocí odvolala své posádky z pohraničních pevností na území Srbska a předala jejich „střežení“ srbskému knížeti. Nový kníže Milan Obrenović sice zavedl novou ústavu, ale jeho vláda upevnila reakční režim: v roce 1872 byla i v Srbsku zakázána činnost „Sjednocené srbské mládeže“ neboli „Omladiny“, která v 60. letech šířila ze svého sídla v uherském Novém Sadě srbské národní vědomí s radikálně demokratickým zaměřením. A ještě více odmítal vládnoucí režim v Srbsku činnost a učení Svetozara Markoviče a jeho druhů (Čumić, Pelagić), kteří viděli osvobození a sjednocení Srbů i ostatních Jihoslovanů anebo i dalších balkánských národů revolučně demokraticky: jejich cílem bylo zničit reakční monarchie Rakousko-Uhersko a Turecko, likvidovat monarchistické vlády v Srbsku a Černé Hoře a ustavit svobodnou a dobrovolnou federaci rovnoprávných republik na Balkáně, založenou na nejširší vnitřní samosprávě.¹⁵

V 60. a 70. letech propagovali ideu jihoslovenské spolupráce nebo i balkánské federace také Bulhaři. Část bulharské emigrace — především Bulharský tajný ústřední výbor a Dobročinná družina — se sice přikláněla v letech 1867–1868 k řešení bulharské státnosti ve formě dualismu Bulharska a Turecka (ohlas dualismu rakousko-uherského) anebo jen jako autonomie Bulharska v rámci osmanské říše, ale zase Bulharský revoluční ústřední výbor pod vedením Vasila Levského, přesvědčeného revolučního demokrata a republikána, a za spolupráce L. Karavelova (který je označován jako „ideolog váhavé bulharské buržoazie“)¹⁶ trval na spolupráci Jihoslovanů a balkánských národů proti Turkům. Levski sám byl pro „svatou a čistou republiku“, kterou by rád viděl také u Srbů, Černoherců a Rumunů. Levski si představoval, že jednotlivé národní balkánské republiky se sblíží a sjednotí a že jednou zavlaje nad balkánským poloostrovem prapor balkánské federativní republiky. Karavelov začal jako stoupenec „slovanské jednoty“, nejdříve jednoty Srbů a Bulharů, pak propagoval širší slovanství. Představoval si „panslavismus“ tak, že se sjednotí západní Slované jako „první tělo“, jižní Slované by byli „druhým tělem“ a Rusko pro něho znamenalo „třetí tělo“ (názory z roku 1873). Ve „slovanské federaci“ viděl Karavelov jediné východisko pro jižní i západní Slované.¹⁷ V letech 1870–1871 propagoval Karavelov zřízení „dunajské federace“

Mihaila. Prvi balkanski savez, Istorijski institut Srbije, Beograd 1963. Kl. Džambazovski, Ideje i projekti u Srbije o srpsko-bulgarskoj federaciji u toku 1862 godine, Balcanica III, Beograd 1972, str. 362–365. B. Ignjatović, Svetozar Marković, Ljuben Karavelov i bugarski nacionalnooslobodilački pokret 1867–1878, Istraživanja, II, Novi Sad 1973. InB, I, 412 uvádí, že srbská vláda dokument ze 17. dubna 1867 nepodepsala.

¹⁵ D. Prodanović, Shvatanje Svetozara Markovića o državi, Beograd 1961. — K. Milutinović, Federalističke koncepcije Sv. Markovića i Dim. Tucovića, Balcanica V, Beograd 1974, str. 97 ad. Kl. Džambazovski, Ideje o balkanskoj i južnoslovenskoj federaciji u doba Sv. Markovića, Balcanica V, Beograd 1974, str. 125 ad.

¹⁶ Kabrda-Kolejka-Pražák, Dějiny střední a jihovýchodní Evropy, I, Praha 1963, str. 160. Nověji Kr. Šarova, Ljuben Karavelov, Sofia 1970.

¹⁷ InB, I, 426.

i s Rumunskem, Albánií a Řeckem, ale kladl si podmínku, že se Řekové vzdají své ideje obnovy Byzantského impéria.¹⁸

Jak již bylo uvedeno, dohoda čtyř balkánských více méně samostatných států a nesamostatných Bulharů proti Turecku se stala po roce 1868 nemožnou. Příčinou neúspěchu jednání mezi Srby, Bulhary, Černohorci, Rumuny a Řeky byla jednak již zmíněná změna panovníka a vlády v Srbsku a také monarchisticko-absolutistická podstata režimů i v ostatních balkánských státech, které všechny byly konec konců závislé na zahraničních vlivcích: Řecko na Anglii, Rumunsko na Prusku a Rakousko-Uhersku, Černá Hora na Rusku a v Srbsku sílil vliv Rakousko-Uherska. V Bulharsku, přesněji řečeno v prostředí bulharské buržoazie, zvítězila orientace na dohodu se sultánem. Pokusy bulharských revolucionářů rozpoutat povstání proti Portě byly v bulharské společnosti izolovány a turecká vojska je poměrně snadno rozbila (r. 1873 byl popraven Vasil Levski). Sultán si pak zajišťoval spolupráci bulharské buržoazie tím, že po dlouholetých bojích bulharských pravoslavných duchovních proti řeckizujícím snahám cařihradského patriarchátu povolil r. 1870 samostatnou bulharskou pravoslavnou církev na čele s exarchou se sídlem v Cařihradě. (Podobnou samostatnost dostala rumunská pravoslavná církev v roce 1864.)

Ustavení bulharské pravoslavné církve (exarchátu) mělo velký význam na další rozvoj bulharského národního hnutí. K bulharské církvi patřily také diecéze v Niši a Pirotu (tzv. Staré Srbsko) a ve Velesu (Makedonie) a v roce 1872 se přihlásily k exarchátu na základě ustavení o dvoutřetinnové většině také diecéze ochridská a skopská. Skupina cařihradských Bulharů vystupovala v jednání se sultánem o zřízení exarchátu „jménem 6 miliónů Bulharů“, do nichž započítávala i slovanské obyvatelstvo v Trákii a Makedonii.¹⁹

Ustavení bulharské národní pravoslavné církve s působností ve slovanských místech Trákie a Makedonie podráždilo řeckou buržoazii. Povstání Řeků na Krétě sice prohlubovalo v Řecku v letech 1866–1867 protiturecké nálady a přálo jednání balkánských států s Řeckem, ale král Jiří I. usiloval o udržení dobrých vztahů s Portou a také západní státy bránily řecké vládě intervenovat ve prospěch povstalců na Krétě. Západní státy odvrátily i Portu od případného zásahu proti Řecku. Činnost bulharského exarchátu obracela pozornost vládnoucích kruhů Řecka od r. 1870 proti „panslavismu“.

Činností exarchátu v Makedonii a zejména ve „Starém Srbsku“ byly znepokojeny také srbské kruhy, které považovaly území na jihovýchodě za „své“.

¹⁸ Tamtéž, 425–428.

¹⁹ Tamtéž, str. 387–389. Bulharská marxistická historiografie hodnotí tento „církevně národní boj“ kladně, ale přiznává, že bulharští zbohatlíci v Cařihradě, „konzervativci a turkofilové“, se mohli vměšovat do správy a uplatňovat vlastní (třídní) zájmy. Činnost exarchátu (především ve školství, které bylo tehdy řízeno církevními úřady) v Makedonii a Trákii je hodnocena z hlediska, že takto byly sjednoceny bulharské země v jeden etnický celek: to vytvářelo předpoklady pro kulturní nezávislost bulharského národa. Naproti tomu makedonská historiografie hodnotí činnost exarchátu jako „nástroj bulharství“, který zabraňoval rozvoji makedonského národního vědomí. Makedonská historiografie proto vyzvedává všechny projevy za obnovu autokefálnosti Ochridské diecéze a místní projevy nespokojenosti s exarchátem. — InMN, II, 65.

Tak se stávala Makedonie jablkem sváru mezi třemi balkánskými státy-národy, z nichž ani jeden nechtěl brát v úvahu možnost vzniku nebo dokonce již prvky existence svébytného makedonského (slovanského) národa.

2. Veřejné mínění o Turecku. Názory I. Internacionály

Na přelomu 50. a 60. let a také později se odehrávaly ve světě důležitější události než byly ty, které tvořily „východní otázku“. Než přece jen se reagovalo v Evropě na zprávy o masakru Arménů z roku 1862 a pak hlavně na události na Krétě 1866–1868. Krétské povstání potvrzovalo mínění části evropského veřejného o tom, že Turecko pokračuje v procesu svého rozkladu. Hnutí mladoturků²⁰ bylo sice přijato s určitými sympatiemi, ale pro Evropana zůstával v 60. a na začátku 70. let zachován, ne-li zhoršen obraz o Turecku jako o zemi velmi zaostalé, v níž je život určován „nikoli několika tisíci uhlazených »effendí«, snilků nebo ctižádostivců“ (myšleni jsou mladoturci!), ale že rozhoduje „sebevědomý beg, tvrdě vládnoucí porobeným kmetům (rolníkům), úplatný úředník nebo lstivý fanariota a krvelačný bašibozuk“ — a že rysem soudobého Turecka jsou také „drzý škipetarský horal, kočovný syn pouště nebo negramotný sedlák anatolský“.²¹ V Evropě se začalo v 60. letech psávat o novém rozmachu náboženského fanatismu v osmanské říši, jehož nositelé — mladí softové (studující práva bohosloví) v Cařihradě i členové různých náboženských řádů (bektašové, movleové, příslušníci hnutí senusijského aj.) — kritizovali vládnoucí kruhy osmanské říše za to, že se „odcizují národním tradicím“, že podléhají „ruským vlivům“ atd.

Hnutí národů jihovýchodní Evropy vcelku nevzbuzovala větší pozornost v západní nebo ve střední Evropě. V 60. letech se jednak odehrávaly ve světě důležitější události a demokratické veřejnosti v Evropě vadily monarchistické a autokratické režimy v Srbsku, Řecku a Rumunsku — a přízeň nemohly získat náboženské spory mezi Řeky a Bulhary v Trákii a Makedonii.

V prostředí vznikající a rozvíjející se I. internacionály se věnovala od r. 1864 hlavní pozornost „polské otázce“. Marx, když navrhoval do programu Mezinárodního dělnického sdružení „prosazení práva národů na sebeurčení“, měl na mysli „nutnost odstranit vliv Ruska v Evropě“.²² Proto v duchu starších představ radikální demokracie i vlastních názorů z let 1848–1849 žádali Marx i Engels především „obnovení Polska“. Někteří členové I. Internacionály (např. J. Ph. Becker) rozuměli v zásadě práva národů na sebeurčení právo na svobodné rozhodování všech národů, aniž

²⁰ Zahraničně politické nesnáze a také rozhárané poměry vnitřní v osmanské říši vyvolávaly nespokojenost samých Turků-Osmanů. V prostředí inteligence vznikla v r. 1865 tajná politická organizace, která si vytkla za cíl nastolit v Turecku konstituční zařízení. Členové organizace se nazývali „Noví Osmané“, v Evropě se jim začalo říkat „Mladoturci“, „Mladé Turecko“. Jejich činnost, namířená proti novému sultánovi Abdulazizovi, byla r. 1866 odhalena, mladoturci byli pozatýkáni nebo uprchli do emigrace. V roce 1871 dostali amnestii, takže část mladoturků se vrátila do vlasti. Mladoturci bojovali proti vysokým daním, chtěli rozšířit školství, ale jako stoupenci jednoty státu odmítali jakákoli „odstředivá hnutí“ a trvali na vedoucí úloze nebo dokonce i na „vyvolenosti“ Turků v osmanské říši.

²¹ J. Š u s t a, Světová politika, I, Praha 1924, str. 194.

²² M a r x - E n g e l s, Spisy (dále MES), sv. 16, str. 229.

bylo třeba se zmiňovat o Polsku, ale to se nezdálo správné Engelsovi. Engels tehdy v roce 1866 na jedné straně potíral Proudhonovo odmítání „nacionalismu“ (Proudhon viděl „nacionalismus“ v samé zásadě práva na sebeurčení národů!), ale na druhé straně trval na svých starších představách o rozdělení národů na „historické“ a „nehistorické“. V článku „Proč se dělnická třída zajímá o Polsko“ (1866) posmíval se Engels tehdejší Napoleonově propagaci národnostního principu „pro každou národnost“. Engelsovi byla nepřijatelná pochopitelně i ruská „panslavistická“ agitace pro samostatnost tureckých a rakouských Slovanů. Právo národů na sebeurčení je v práci mezinárodního socialistického hnutí nutné, říká Engels, ale platí pro národy „historické“ a „velké“. Engels nesouhlasí s takovým národnostním principem, podle kterého by byli „stejně důležité Rumuni ve Valašsku, kteří nikdy neměli dějiny ani energii k dějinám potřebnou, jako Italové, jejichž dějiny trvají dva tisíce let a jejichž národní životaschopnost neochabla“. Vůbec je „národnostní princip“ „ruský vynález vymyšlený ke zkáze Polska“. „Co jiného je panslavismus než národnostní princip, který Rusko v zájmu Ruska aplikuje na Srby, Chorvaty, Rusíny (Ukrajinci z Haliče, Bukoviny a podkarpatských žup v Uhrách — J. K.), Slováky, Čechy a ostatní zbytky někdejších národů v Turecku, Uhrách a Německu (zřejmě včetně Rakouska)?“ Uváděje příklad dalšího působení „ruských agentů“ mezi Laponci v severním Norsku a Švédsku pro myšlenku „velké finské národnosti“, uzavírá Engels svou úvahu rozhořčeným konstatováním: „Národnostní princip mohl být skutečně vymyšlen jen ve východní Evropě, přes niž se po tisíc let přelévaly stále znovu a znovu zátopy asiatských vpádů, po nichž zůstaly na břehu ty kupy trosek promíchaných národů, které i dnes etnolog stěží rozplétá a kde žijí promíchání v nekonečné spleti Turci, finští Maďaři, Rumuni, Židé a asi deset slovanských kmenů . . .“²³

Marxovi se podařilo prosadit, aby londýnská konference Mezinárodního dělnického sdružení v září 1865 přijala do svého programu mimo jiné i tento bod: „Nebezpečí hrozící Evropě od Moskalů (!) a restaurace nezávislého a jednotného Polska“. Konference Marxův návrh přijala a formulovala jej jako heslo: „Čelit ruským přehmatům v Evropě — za obnovení Polska!“ Marx se vrátil v srpnu 1866, když psal „Instrukce delegátům Prozatímní ústřední rady k jednotlivým otázkám“, znovu k otázce Polska, resp. k „nutnosti odstranit vliv Ruska v Evropě prosazením práva národů na sebeurčení a obnovením Polska na demokratických a sociálních základech“. Boj proti ruskému carismu a za obnovení Polska — to byla zároveň směrnice k „zahraniční politice“ I. internacionály, která byla — podle Marxe i Engelse — o to důležitější, že „buržoazní autoři a agitátoři“ mlčí o Polsku a „spatřují v temné asijské mocnosti, která stojí v pozadí, poslední záchranu před zvedající se vlnou dělnického hnutí“.²⁴ Marx se proto rozčiloval, když pozoroval domnělou či skutečnou netečnost anglické politiky vůči Rusku. Podle okolností se pak Marx s Engelsem domnívali, že „při mimořádné degeneraci Habsburků dají se . . . tyto postupně strhnout Rusy ke společnému útoku na Turecko“ anebo že Rusko využije

²³ MES, 16, 192–193 (Engels, Proč se dělnická třída zajímá o Polsko, The Commonwealth, 24., 31. března a 3. a 5. května 1866).

²⁴ MES, 16, 554, 188 a 229–230.

v roce 1867 příhodné situace (kdy Západ není vyzbrojen jehlovkami, které slavily úspěch v prusko-rakouské válce) a „s Bismarckovou pomocí zdrtí Rakousko, anektuje Halič a rozbije Turecko na spoustu malých států“.²⁵

Marxe proto rozčílilo, když londýnské Times někdy na začátku roku 1867 napsaly: „A kdyby Moskva v nejhorším případě zabrala Cařihrad, co na tom, jestliže Anglii dovolí, aby si vzala Egypt a zajistila si cestu k svému velkému trhu (v Indii).“ Marx proto poukazoval na to, že „nebezpečí, které hrozí z Moskvy, se nezmenšilo“, a že „panslavistická propaganda postupuje tou měrou, jak upadají Rakousko i Turecko“. Ujímaje se práv polského národa, přikládal Marx carskému Rusku dobovatelské cíle proti západní Evropě. A právě obnovení Polska mělo zabránit tomu, aby nebyla Evropa zavalena „lavinou asiatského barbarství pod vedením Moskalů“.²⁶ A Marx se zlobil na vlády Francie, Itálie a Pruska za to, že podaly „v naprosté poslušnosti podle příkazu Ruska“ v říjnu 1867 Porténotu, v níž vyslovovaly nespokojenost s postupem turecké vlády, která nezabránila masakrům proti krétským Řekům.²⁷

Naproti tomu je třeba upozornit na to, že Marx snad pomáhal spolu s P. Foxem, členem Generální rady Mezinárodního dělnického sdružení a předsedou anglické Národní ligy pro nezávislost Polska, formulovat téhož roku prohlášení polské emigrace v souvislosti s protitureckým povstáním na Krétě a s hnutím v Bulharsku. Takové prohlášení, které za Poláky připravoval W. Żabicki, asi nevyšlo. Londýnský časopis polských emigrantů „Głos wolny“ však přinesl článek, podporující hnutí Bulharů proti Turecku.²⁸

K postoji Marxe a Engelse k Rusku a k ohlasu evropské veřejnosti o novou vlnu „turecké otázky“ dodejme, že Engels se udivil a že jej potěšilo, když začátkem března 1868 se v „Times“ dočetl, že carská vláda dala svým diplomatickým zástupcům v Turecku a na Balkáně příkaz, aby rozhodně zabránili válce s Tureckem.²⁹

V odborné literatuře bylo již vysvětleno, že Marx s Engelsem přenášeli své starší názory na Rusko a odsudky jeho „panslavistické“ dobovatelské politiky ze 40. nebo z 50. let i do nového období, kdy vznikalo již jiné rozložení sil v mezinárodních vztazích. „S odstupem celého století lze říci, že Marx s Engelsem důvěrněji rozuměli západoevropské problematice než otázkám vzdálenějšího a méně známého východu Evropy.“³⁰

Od konce 60. let se dostali Marx i Engels do nepřímého styku i s prvními balkánskými demokraty-socialisty. Ve spojení s „ruskou sekci“ I. internacionály (jejímž zástupcem v Generální radě byl od konce roku 1869 Marx), která si dávala za úkol šířit ideje Mezinárodního dělnického sdružení mezi ostatní Slovany, konkrétně mezi Srby a Čechy, byl i mladý srbský student-socialista Svetozar Marković. Marković psával i do časopisu této ruské sekce „Narodnoje delo“.³¹ Srbští emigranti ve Švýcarsku

²⁵ MES, 31, str. 322 (Engels Marxovi 21. 12. 1866).

²⁶ MES, 16, str. 322–336 (Marx, řeč na polském mítinku v Londýně 21. ledna 1867).

²⁷ MES, 31, str. 443 (Marx Engelsovi 7. 11. 1867) a k tomu pozn. 458 na str. 784.

²⁸ Marks i Engels o Polsce, I, Warszawa 1960, str. LXXIV.

²⁹ MES, 32, str. 58 (Engels Marxovi 10. 3. 1868).

³⁰ MES, 31, str. 31 (Předmluva).

³¹ Vit. Vuletić, Svetozar Marković i Prva Internacionala, Prilozi za istoriju socijalizma (PZIS), Beograd 1965, 2, str. 159–179. Milena Gicić. Prvi socijalistički

se však tehdy na přelomu 60. a 70. let přiklonili k Bakuninově „slovanské sekci“ a jeho „Demokratické alianci“, která byla vzdoropodnikem anarchistů proti I. internacionále. S Bakuninem šel také Bulhar L. Karavelov, který byl podobně jako Marković stoupenec slovanské nebo balkánské federace. Marx s Engelsem i další socialističtí členové (např. J. Ph. Becker) poznávali tyto federativní ideje především v podobě Bakuninova „slovanského federalismu, v němž viděli variantu „ruského panslavismu“. a proto tyto ideje odmítali. Zdá se, že toto odmítání se týkalo studentského spolku „Východní demokratická společnost“ v Ženevě z let 1874–1875.³²

Poznávání „nového Ruska“ – představitelů „ruské sekce“ a také narodníků – ještě více zesílilo Marxovu, Engelsovu a Beckerovu kritiku ruského carismu a jeho „panslavismu“, v němž viděli prostředek „rozšíření evropských hranic (Ruska) na západ i na jih“. Marx s Engelsem zároveň upozorňovali na to, že ruští panslavisté zatajují rakouským, pruským a tureckým Slovanům, že „jsou předurčení k tomu, aby se rozplynuli ve velké ruské říši“. Engels začal v letech 1874–1875 znovu studovat prameny k dějinám panslavismu a vůbec dějiny slovanských národů, aby poznal podstatu panslavismu. A tak nejen rozborem Bakuninových spisů, ale i vlastní studium ruských, polských a jiných prací jej přesvědčovalo v představě o tom, že Rusko chce právě panslavismem působit na rakouské a turecké Slovanů. Marxovo a Engelsovo odmítání Bakuninova „demokratického federalismu“ a „všeslovanství“³³ bylo opřeno i o názory členů zmíněné ruské sekce I. internacionály a o mínění některých narodníků. Když instruoval svého přítele M. Borkheima, jak má psát v německých socialistických časopisech proti „demokratickému panslavismu“, odvolával se Marx na stanovisko P. Lavrova a na zaměření jeho časopisu „Vperjod“. Borkheimovy články v časopisech „Zukunft“ a „Volksstaat“ v letech 1868 až 1876 vskutku napomáhaly přesvědčovat čtenáře o „ruských snahách podmanit si balkánské národy“.³⁴

Engels začal v letech 1874–1875 poznávat, že v Rusku zrají podmínky

list u Srbsiji „Radnik“ i Prva Internacionala, PZIS, 2, 383–392. B. P. Kozmin, Russkaja sekcija Pervogo internacionala, Moskva 1957.

³² Výsledkem federalistické ideologie v Srbsku, Bulharsku a Rumunsku, resp. i v Řecku z 60. let, která dostávala i jakési organizační formy na konferenci v Bukurešti v dubnu 1867 (na níž se mluvilo o potřebě vytvoření „širšího státu“ se Srby, Rumuny, Řeky a Albánci), byla snad i činnost řeckých, bulharských, albánských i jiných studentů v Ženevě v rámci „Východní demokratické společnosti“ (1874–1875). Tato organizace vyzývala ke společným akcím „všechny národy žijící mezi Černým, Středomořním a Jadranským mořem“. Řecký list „Ergatis“ (Dělník) přivítal toto svolání, neboť v něm viděl návod na řešení „famózní východní otázky... v duchu porozumění a bratrství spolupracujících“. I. Dorovský, K historii myšlenky balkánské federace, Slovanský přehled 1972, 3, str. 195.

³³ Beckerův dopis ruské sekci z dubna 1870 o úkolech boje proti panslavismu, který chce naložit i s Čechy a jinými Slovanů Rakouska, Uherska a Turecka jako s Poláky, Lotyšy a Finy, je uveřejněn v časopise „Der Vorbote“, roč. 5, 1970, č. 4, str. 62–63. Dále Marx-Engels, Alliance a Mezinárodní dělnické sdružení (brožura z roku 1873 – MES, 17, 469) a Marx, Bakunin. Státnost a anarchie (rkp. z let 1874–1875, MES 18, 624–626 ad.).

³⁴ MES, 18, str. 634, dále sv. 21, str. 377. – V září 1868 přinesl Beckerův „Vorbote“ (3 roč., č. 9, str. 143) noticku o tom, že „leží před námi zajímavá korespondence mezi L. S. Borkheimem (z Londýna) a G. Vogtem (Bern) o východní otázce, k níž blíže přihlédnem v našem příštím čísle“. Další zpráva však uveřejněna nebyla. Vogt, zdá se, zastával stanovisko odlišné od Borkheima.

pro sociální revoluci, „která bude mít ohromný význam pro celou Evropu“. A proto se obával, že revoluci by mohly oddálit „jen dvě události“ — především „úspěšná válka proti Turecku nebo proti Rakousku“.³⁵ A zde naznačil Engels svůj (a také Marxův) postoj k nadcházejícím událostem na Balkáně v letech 1875—1878.

3. Povstání a války proti Turecku 1875—1878

Jak již bylo uvedeno, stalo se Turecko r. 1856 členem „evropského koncertu“, což ale ve skutečnosti znamenalo ještě větší závislost osmanské říše na velmocech. Převahu nabyly nejdříve Anglie a Francie, v druhé polovině 60. let zesílil opět vliv Ruska. Tato skutečnost a zároveň postup Ruska ve střední Asii dráždila Anglii. Ale také mezi Anglií a Francií vznikala v 60. letech vzájemná nedůvěra (stavba suezského průplavu, spory o Sýrii). Rusko pak využilo porážky Francie a přestalo dodržovat povinnosti uložené na pařížské konferenci r. 1856. Na přelomu 60. a 70. let zesílila v Rusku panslávská agitace. M. J. Danilevskij ve spisku „Rusko a Evropa“ z roku 1869 nabádal, aby Rusko osvobodilo „veškeré Slované z jářma rakouského a tureckého“. R. Fadějev ve spisku „Myšlenky o východní otázce“ (rovněž z roku 1869) navrhoval, aby se Cařihrad stal hlavním městem „veliké slovanské federace“. Oficiální politika ruského carismu však usilovala o udržení míru mezi velmocemi a car Alexandr II. si dokonce vyžádal účast na schůzce „tří císařů“ v Berlíně v září 1872, na níž se Gorčakov a Andrásy dohodli na zásadě status quo na Balkáně. Výsledkem schůze „tří císařů“ byla v roce 1873 dohoda Německa a Ruska o vzájemné pomoci a dohoda Rakousko-Uherska a Ruska o „společné linii postupu“: k této dohodě se připojil i císař Vilém I., a tak vznikla „dohoda“ nebo také „spolek tří císařů“.³⁶ Německo mělo tehdy zájem na udržení dobrých vztahů s Ruskem, aby si tak zajistilo pomoc nebo neutralitu v zesíleném napětí s Francií. V únoru 1875 poslal Bismarck do Petrohradu zvláštního posla, který naznačoval carovi při jeho výkladu možnosti rozpadu Turecka německé uznání ruských vlivů např. v Srbsku, ale za to požadovalo Německo diplomatickou podporu Ruska proti Francii. Domluveno nebylo nic,³⁷ ale ve Francii se tehdy obávali, že Berlín nabízel Petrohradu volnost postupu v Turecku za projev své blahovůle při případném útoku Německa na Francii a že Rakousko-Uhersko se chce rozdělit s Ruskem o Turecko.

V Rakousko-Uhersku se vskutku začalo již v roce 1869 pomýšlet na získání Bosny a Hercegoviny, nejdříve v dohodě se Srbskem, později pak v dohodě s Ruskem. František Josef I. snad vskutku naznačil za své návštěvy u cara Alexandra II. v Petrohradě v roce 1874 možnost rozdělení vlivů v Turecku, přičemž sám projevils zájem o nabytí Bosny a Hercegoviny.³⁸ Ale Rusko raději nadále volilo udržet status quo, nemajíc dosta-

³⁵ MES, 17, 584. (Engels, O sociálních poměrech v Rusku, „Volksstaat“ 16., 18. a 21. dubna 1875. Též jako samostatná brožura „Soziales aus Rußland“.)

³⁶ Dějiny diplomacie, II, Praha 1965, str. 32—34. O rakousko-uherské politice ve vztahu k balkánským zemím nověji A. Radenič, Die Balkanländer in der Strategie Österreich-Ungarns, Balcanica, 147—163.

³⁷ DD, II, str. 39—40.

³⁸ Šusta, Světová politika, I, 179.

tečných záruk pro splnění svého hlavního cíle. Když v letech 1874–1875 hrozilo nebezpečí války mezi Francií a Německem, dal Alexandr II. vědět Vilémovi I., že je nutno zachovat mír. Za tuto pomoc, kterou Rusko poskytlo Francii, odplatil se Bismarck Rusku na kongrese v Berlíně v roce 1878.

V létě 1875 ožila „východní otázka“ opět plnou silou. V „bosenském“ vilájetě panovala všeobecná nespokojenost, a když se po neúrodném roce 1874 pokusila turecká vláda v roce 1875 zvýšit desátek, vzniklo nejdříve v Hercegovině a pak i v Bosně povstání křesťanského obyvatelstva proti místním muslimským velkostatkářům i proti turecké moci. Příčiny a průběh povstání v Hercegovině jsou v čs. literatuře vyličený, takže můžeme stručně shrnout, že povstání začalo sice jako hajducké hnutí, ale v červenci 1875 nabylo formy otevřeného boje. Také povstání v severobosenských oblastech z poloviny srpna téhož roku bylo živelnou rolnickou vzpourou, o jejíž vedení a určení cílů se dodatečně pokusili představitelé uprchlíků-emigrantů v Srbsku anebo i ve Slavonsku (v Uhrách), kde působila i skupina socialisticky orientovaných revolucionářů z Bosny v čele s Vasou Pelagičem.

Povstání v Hercegovině a v Bosně vyvolalo zájem demokratické veřejnosti v Evropě. Z jihoslovanských zemí habsburské říše přicházeli dobrovolci a přihlašovali se i „garibaldienci“ z Itálie, projevy sympatií byly vysloveny a sbírky na podporu rodin po padlých povstalcích byly ohlášeny také v Anglii a ve Francii. A pochopitelně projevy sympatií a pro podporu povstalců zazněly i v Rusku. Kupodivu vznikl v Turecku a také i v západní Evropě dojem, že povstání je podepřeno i Rakouskem.³⁹ Rakousko-uherská vláda však prohlásila (ministr zahraničí hrabě Andrassy), že považuje povstání v Bosně „za vnitřní záležitost tureckou“. Část vládnoucích kruhů habsburské monarchie však měla zájem o připojení Bosny-Hercegoviny k rakouské říši. A také Rusko cítilo, že po Krymské válce je třeba obnovit na Balkáně prestiž. Vzhledem k nedávným úmluvám s Rakousko-Uherskem dala ruská vláda Vídni najevo záměr zasáhnout společně ve prospěch povstalců a získat pro Bosnu a Hercegovinu autonomii v rozsahu, jakou už mělo Rumunsko. Rakousko-uherské vládě se nelíbila možnost vzniku nového jihoslovanského státu, který by vedle Srbska mohl přitažlivě působit na Jihoslovany v habsburské říši. Přijala sice nabídku ruské vlády na společné vystoupení v Turecku, ale navrhovala, aby byly v Bosně a Hercegovině provedeny administrativní opravy bez změny dosavadního státoprávního postavení.

Představitelé Ruska a Rakousko-Uherska žádali v srpnu 1875 Portu, aby sultán pověřil ruské a rakousko-uherské konzuly vyjednávat s povstalcí, kteří žádali uskutečnění rovnoprávnosti křesťanů a muslimů, provedení agrární reformy, pevné stanovení daní, právo zřídit domobranu apod. Sultán pak vskutku učinil dne 2. října 1875 projev, v němž slíbil

³⁹ DD, II, str. 73 píší, že „cesta císaře Františka zároveň s katolickou agitací... do značné míry povzbudily obyvatele Hercegoviny k povstání“. Většinou se však v povstání viděl vliv Ruska, jehož vláda „rovněž považovala za nutné poskytnout povstávším Slovanům pomoc“. — DD, II, 73. — R. Havránková, Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů 1875–1878, Slov. hist. studie, VI, Praha 1966, str. 6–10.

provedení reforem ve vzbuřeném kraji a v celé říši. Dne 12. prosince 1875 vydal sultán slavnostní ferman o rovnoprávnosti poddaných osmanské říše bez rozdílu vyznání a o zrušení veřejných robot. Povstalci však slibu Porty nevěřili.⁴⁰

Velmoci, rozhořčené pokračujícím rozpadem státních financí v Turecku a především snížením úroků ze státního dluhu (věřiteli byly západoevropské finanční ústavy), žádaly nyní koncem roku 1875 od Porty „činy a nikoli programy“, a to výslovně pro Bosnu. Přístup vlád jednotlivých států k řešení nových problémů v Turecku byl ovšem rozdílný. Andrassy viděl v uskutečnění reforem v Bosně a Hercegovině i jinde v Turecku obnovení moci sultána v celé říši, kdežto Gorčakov zase počítal s možností příští autonomie Bosny a Hercegoviny. Disraeli, premiér anglické vlády, která rovněž podepsala společnou notu signatářů pařížské konference z roku 1856 (byla odevzdána Portě dne 31. ledna 1876), se netajil tím, že Anglie považuje integritu Turecka za životní potřebu svého impéria. V květnu 1876 pak právě Anglie zmařila novou intervenční notu Ruska, Pruska a Rakousko-Uherska, jejichž zástupcové se domluvili na společné schůzce v Berlíně na začátku května, aby bylo podáno Portě nové memorandum za provedení reforem v Bosně a Hercegovině za dozoru velmocí. Francie a Itálie s tímto novým memorandumem souhlasily, ale Anglie považovala notu za porušení turecké svrchovanosti.⁴¹

Situace se zdála ještě v dubnu 1876 pro povstalce příznivá. Černohorci a Hercegovci vybojovali na jaře 1876 větší vítězství nad tureckými vládními vojsky na řece Muratovici. Naproti tomu byly neúspěšné pokusy Bulharů o rozpoutání povstání proti Turkům nejprve v září 1875 ve Staré Zagoře a pak v dubnu—květnu 1876 v plovdivském okruhu s centrem ve městě Panagjurište a Koprivštica. Povstání začalo 2. května (podle pravoslavného kalendáře 20. dubna, odtud pojmenování „Dubnové povstání“) a nabylo hned velké síly. Turecká vojska byla tehdy soustředěna při srbských a černohorských hranicích, ale turecké úřady byly s to rychle organizovat bašibozucké čety, které byly nasazeny proti Koprivštici. Proti Panagjurišti bylo posláno pravidelné vojsko s dělostřelectvem. A tak se povstání musilo od začátku bránit. Osvobozenecké hnutí se hlásilo v západní části jižního Bulharska a v Rhodopech, kdežto v ostatních připravovaných „revolučních oblastech“ se nepodařilo vyvolat povstání. Po měsíčním hrdinném boji bylo povstání krvavě potlačeno (padl také známý demokrat a revolucionář Christo Botev), přičemž Turci vypálili stovky vesnic a povraždili na 30 000 osob. Bulharské „dubnové povstání“, kterým vrcholilo dosavadní bulharské národně revoluční hnutí, a hlavně jeho nešťastný závěr, vyvolalo ve světové veřejnosti velký ohlas.⁴² V Rusku se

⁴⁰ Literaturu k tomu cituji ve svém článku ve Slovanském přehledu 1976/2, str. 111 ad.

⁴¹ DD, II, 76. V té době došlo v Turecku ke změně vlády a k oslabení vlivu Ruska na Portu. Gorčakov v Berlíně proto navrhoval přímo autonomii pro jednotlivá slovanská území na Balkáně. Andrassy však chtěl jen „zlepšení statu quo“.

⁴² InB, I, 471. Autoři tu konstatují, že právě v důsledku „dubnového povstání“ se přiostrčila „východní krize“ a že se měnila do značné míry v „bulharskou otázku“. U nás viz R. Havránková, c. d., str. 10–12. — Podrobně Christo Christov, Osvobozeníeto na Bălgarija i politikata na zapadnite dăržavi 1876–1878, Sofija 1968.

ozvali opět panslavisté a také příslušníci revoluční inteligence, kteří žádali, aby se proti Turecku zasáhlo vojensky ve prospěch Bulharů. Dokonce i vůdce anglických liberálů Gladstone napadl vládu Disraeliho za to, že se postavila na stranu Turecka.

Protiturecké averze v části evropské veřejnosti zesílily tehdy v květnu 1876 také v důsledku bouří zfanatizovaných muslimů proti cizincům v Turecku: v bouřích byli zabiti konzulové německý a francouzský. Proto podnikly velmoci onu zmíněnou schůzku v Berlíně v květnu 1876. K podání společné nóty evropských velmocí sultánovi však již nedošlo. Po nových bouřích v Cařihradě byl sultán Abdul Azís přinucen vzdát se trůnu a pak byl i zabít. Nastoupil Murat V., kterého však brzy vystřídal Abdul Hamid II. Skutečnou vládu měl tehdy Midhat paša, stoupenec umírněného mladoturectví. Nová turecká vláda však byla brzy postavena před nové problémy. Srbsko a Černá Hora vypověděly koncem června 1876 Turecku válku. Srbsko, jemuž přišlo na pomoc na čtyři tisíce dobrovolníků z Ruska, se rozhodlo táhnout do novopazarského sandžaku a do Bosny, jehož povstalečtí vůdcové vyhlásili 2. července 1876 spojení Bosny se Srbskem. Černá Hora zase vyslala svá vojska do Hercegoviny a na území dnešní Albánie: přibližně tak bylo plánováno i rozdělení příští kořisti. Černohorci sice byli úspěšní, ale srbská vojska, proti nimž byl veden hlavní turecký úder, utrpěla řadu porážek. Naděje, že do války vstoupí i Řecko a Rumunsko a že znovu povstanou Bulhaři, se nesplnila. Před porážkou zachránila oba státy – Srbsko a Černou Horu – intervence Rakousko-Uherska, Ruska a Anglie ze začátku září 1876.

Válka Srbska a Černé Hory proti Turecku působila ruské vládě obtíže. Na jedné straně přicházely do Petrohradu žádosti o pomoc ze Srbska a také od Bulharů a rovněž domácí veřejné mínění tlačilo cara k tomu, aby Rusko podpořilo Jihoslovany, ale na druhé straně celková zahraniční situace a také vnitřní situace v Rusku nebyly příznivé pro vojenskou intervenci Ruska ve prospěch Jihoslovanů. Pomáhat Jihoslovanům a nepopudit si buď Rakousko-Uhersko nebo Anglii – to nebylo možné. Proto se Alexandr II. spolu s Gorčakovem domlouvali na schůzce s Františkem Josefem I. a Andrássem na zámku v Zákupích v Čechách dne 8. července 1876 na společném postupu na těchto zásadách: v případě vítězství Turecka nad Srby budou obě velmoci žádat obnovu status quo a provedení reformy v Bosně a také v Bulharsku – a v případě vítězství Srbska a Černé Hory nad Tureckem se oba státy zavazovaly, že neposkytnou podporu pro vytvoření velkého slovanského státu na Balkánu. Kdyby snad Turecku hrozila záhuba, pak si Rakousko-Uhersko vyhrazovalo pro sebe valnou část Bosny-Hercegoviny, kdežto Rusko by hledalo zvětšení své moci v tureckém Pokavkazí a dostalo by zpět ztracenou část Besarabie; Srbsko, zbavené závislosti na Turecku, by se rozšířilo na jihu o část sandžaku novopazarského a na jihovýchodě, kdežto Černá Hora by dostala část Hercegoviny a část pobřežního území; na ostatním území turecké říše v jihovýchodní Evropě by vznikly autonomní státy v Bulharsku, Rumelii a Albánii, kdežto Thesálie a Kréta by připadly Řecku, Cařihrad by se stal neutralizovaným „svobodným státem“.⁴³

⁴³ DD, II, 80–81. Jednání v Zákupích si obě strany zapsaly poněkud jinak. Ruský záznam nemluví o nároku Rakousko-Uherska na Hercegovinu ani o Albánii.

Společný vojenský zákrok proti Turecku ve prospěch Srbska a Černé Hory, který nabízel ruská vláda v září 1876, Rakousko-Uhersko odmítlo. Rakousko-uherský ministr zahraničí, Maďar Andrassy, nerad viděl možnost dost podstatného zvětšení počtu slovanského obyvatelstva habsburské říše (v důsledku připojení Bosny), a proto odmítal ruské návrhy na vojenský zákrok. Odůvodňoval to mimo jiné i tím, že „nálada národního prostředí německého a maďarského, Turecku zjevně příznivá, naprosto nedopustí, aby monarchie (habsburská) sama útoku na říši sultánovu v zájmu slovanského zivlu se podjala“.⁴⁴

V září 1876 byla ochotna jednat o „východní otázce“ a o řešení poměrů v jihovýchodní Evropě Anglie. Vystaven v létě 1876 útoku svých politických odpůrců a tlaku veřejného mínění, nakloněného tehdy Bulharům a Srbům, a poznávaje, že by Rakousko-Uhersko a Rusko mohlo Anglii předběhnout v řešení poměrů na Balkáně, připravoval se anglický premiér Disraeli k tomu, aby v případě rozpadu Turecka došlo k „zneutralizování“ Cařihradu a jeho okolí pod ochranou Anglie. Oficiálně pak Disraeli navrhol ostatním velmocem zasáhnout v Cařihradě ve prospěch Srbska a Černé Hory na základě status quo s cílem prosadit správní autonomii pro Bosnu a Hercegovinu i pro Bulharsko.⁴⁵

Další jednání velmocí o „východní otázce“ jsou podrobně vylíčena v sovětských Dějinách diplomacie — a můžeme proto stručně shrnout hlavní obsah těchto jednání. Mezi velmocemi vznikaly či nadále trvaly rozdílné představy o řešení poměrů na Balkáně a došlo k novému napětí mezi Ruskem a Anglií. Rusko dokonce zakročilo 31. října 1876 samo v Cařihradě ve prospěch Srbska. V listopadu však byla Anglie ochotna postupovat v Turecku společně s Ruskem a ostatními velmocemi na základě „evropského koncertu“. Britská vláda pak na jednání s vládou ruskou svolala na prosinec 1876 do Cařihradu poradu evropských velmocí.

Před svoláním této konference dostaly balkánské konzuláty velmocí za úkol zjistit národnostní složení obyvatelstva evropského Turecka. Konzulové odhadovali počty obyvatelstva asi takto: Rumunů (ve Valašsku a Moldavsku i jinde) bylo 4,2 až 4,5 mil., Bulharů (včetně slovanského obyvatelstva v Trákii a Makedonii) rovněž tolik, Srbů (v Srbském knížectví a zřejmě i v tzv. Starém Srbsku) 1,5–1,7 mil., „Bosňanů“ 1,3–1,4 mil., Albánců 1–1,3 mil., Turků 1–1,5 mil. Řeků 1 mil. atd. Salisbury, vedoucí anglické delegace v Cařihradě, měl k dispozici následující údaje: V „dunajském vilájetu“ (v Bulharsku od Dunaje do Staré planiny) 1,5 mil. křesťanů a 1,1 mil. mohamedánů (k nimž patřili i Bulhaři-Pomaci), v drinopolském vilájetu 600 tisíc mohamedánů a 1 mil. křesťanů (zde jsou zastoupeni i Řekové), ve vilájetu Prizren od Sofie do Niše a k Novému Pazaru, na západ k Drinu 800 tisíc mohamedánů (hlavně Albánci) a 600 tisíc křesťanů (převážně Bulhaři), v bitolském vilájetu pak žilo 1 mil. křesťanů (200 tisíc Arumunů, 100 tisíc Řeků a 700 tisíc Bulharů) a 700 tisíc mohamedánů.

⁴⁵ DD, II, 82–83. Disraeli připouštěl možnost okupace Bosny a Hercegoviny Rakousko-Uherskem a Bulharska ruským vojskem, pokud by se splnil cíl, týkající se Cařihradu. — Bulharská historiografie poukazuje na iniciativu bulharských povstalců-emigrantů, kteří vyslali v létě 1876 do hlavních evropských měst delegaci, která měla úkol ovlivnit postoje velmocí v „bulharské otázce“.

Příprava konference v Cařihradě vyvolala velkou politickou aktivitu Bulharů-emigrantů. Z jejich řad — a také z řad obyvatelstva bulharských měst — došli do Cařihradu petice za splnění požadavků bulharského národa. Někteří Bulhaři se chtěli spokojit jen s reformami správy a s občanskými právy, většina však žádala autonomní Bulharské knížectví. Bulharská ústřední dobročinná společnost žádala plnou nezávislost Bulharska. Radikálnější skupiny Bulharů žádaly důslednou nezávislost a přály si rozpad Turecka, na jeho místě by nejraději viděly konfederaci všech slovanských a dalších křesťanských národů Balkánského poloostrova: národní samostatnost neměla být výsledkem zásahu zvenčí, nýbrž ji měl přinést osvobozenecký boj. Převahu však nabyli buržoazní liberálové, kteří se chtěli spokojit autonomií.⁴⁶

Autonomii Bulharska v rozsahu včetně Trácie a Makedonie hájil na konferenci v Cařihradě Ignatjev, ale anglická delegace zřízení jednoho velkého Bulharska odmítala a navrhovala, aby byly zřízeny dvě autonomní provincie: východobulharská se sídlem v Tárnově a západobulharsko-makedonská se sídlem v Sofii (obě provincie by měly mít asi 150 000 km²). Po delším vyjednávání se představitelé šesti států shodli na společném stanovisku, které mělo být předloženo Portě. Turecko mělo umožnit částečné rozšíření Černé Hory i Srbska a zavést v Bosně a v Bulharsku samosprávu.⁴⁷ K odevzdání memoranda nedošlo. Sultán — zřejmě na radu Anglie — vyhlásil dne 23. prosince 1876 ústavu, v níž byla proklamována řada svobod, a považoval proto požadavky velmocí za zbytečné. Navíc pak byla v ústavě výslovně zdůrazněna zásada nedělitelnosti území osmanské říše. Zástupci velmocí sice vyjednávali s Portou i nadále a dokonce — zřejmě v důsledku nátlaku Ruska — ukládali Turecku znovu koncem března 1877 splnění ústupků vůči Černé Hoře (Turci odmítli jednat s Černou Horou, kdežto se Srbskem mír dne 28. února — 1. března 1877 uzavřeli). Porta tyto další požadavky odmítala, spoléhajíc na změnu politiky Anglie.⁴⁸

Využívajíc odmítnutí londýnského protokolu šesti velmocí z 31. března 1877, v němž bylo Turecko vyzváno k provedení reform na Balkáně, a zajišťujíc si záda dohodou s Rakousko-Uherskem z ledna a března téhož roku (Rusko tehdy slíbilo Rakousko-Uhersku připojení Bosny-Hercegoviny),⁴⁹ na-

⁴⁶ DD, II, 90 ad. Chr. Christov, c. d., 72–79. Viz tam i přiložené mapy hranic provincií východobulharské a bulharsko-makedonské.

⁴⁷ Obě provincie — západobulharsko-makedonská a východobulharská — by zůstaly nadále tureckými vilájaty, ale se značnou samosprávou. Oblasti Rhodop a pobřeží Egejské a Drinopolské Trákie měly zůstat nadále pod přímou správou centrální turecké moci. „Cíl byl jasný: nedopustit přístup Bulharska k Egejskému moři, ačkoli v té době většina obyvatelstva v Drinopolsku a Gjumjurdžinska byla bulharská.“ — InB, I, 482. Viz dále DD, II., str. 90 ad.

⁴⁸ DD, II, 98–99. — InB, I, 482–483.

⁴⁹ Rusko se na schůzce v Budapešti znovu (podobně jako v Zákupcech) zavazovalo, že „nepřipustí utvoření velkého slovanského státu na Balkáně“. — DD, II, 95. Podle InB, I, 483 se v Budapešti obě velmoci domluvily na „široké autonomii Bulharska“. DD, II, 95 píše o „nezávislých státech bulharském, Albánii a zbyvajících částí Rumelie“. Z hlediska cílů ruské politiky na Balkáně hodnotí Dějiny diplomacie smlouvu z Budapešti takto: „Rusko teď mohlo válčit, ale výsledky jeho možného vítězství byly předem okleštěny na minimum. Rusko splatilo Rakousko-Uhersku za jeho neutralitu vysokou cenu.“

řídila ruská vláda dne 15. dubna 1877 mobilizaci a dne 24. dubna vyhlásila Turecku válku. Nedlouho předtím podepsalo Rusko s Rumunskem dohodu o průchodu ruských vojsk přes Dunaj. Rumunsko pak rovněž vstoupilo do války s Tureckem a vyhlásilo v květnu 1877 úplnou nezávislost na Turecku.

Postup ruských vojsk přes Dunaj na bulharské území byl nadšeně zdraven místním lidem. Bulhaři začali vytvářet dobrovolnické čety a připojovali se k válce proti Turecku. Černá Hora obnovila válku s Tureckem; Srbsko se přidalo až později. V Řecku rovněž vznikaly tendence k podnícení protitureckého povstání v Thesálii, v Epiru a na Krétě, ale Anglie i Rakousko-Uhersko zabráňovaly řecké vládě zahájit válku proti Turecku.

Britská vláda se pokoušela v květnu 1877 vytvořit s Rakousko-Uherskem spojenectví proti Rusku, ale rakousko-uherská vláda se po zjištění celkové situace rozhodla zachovat neutralitu. Britská vláda pak sama varovala v červenci ruskou vládu před obsazením Cařihradu. Hrabě Andrásy sice navrhoval v srpnu 1877, využívaje některých neúspěchů ruských vojsk na Balkáně, poslat rakousko-uherská vojska do Rumunska, ale ve Vídni tento návrh odmítli. Německá a zejména maďarská veřejnost dávala okázale najevo své sympatie Turkům a jejich vojevodci Osmanpašovi, veliteli pevnosti Plevna.⁵¹ Koncem léta a na podzim 1877 se zdálo, že ruská vojska nebudou s to překročit pohoří a že naopak je Turci odrazí. To vyvolávalo znovu sympatie u rakouských Němců a zejména u Maďarů. Ale v prosinci 1877 konečně ruská armáda, podporována rumunskými sbory a bulharskými dobrovolci, prorazila tureckou obranu u „nedobytného“ Plevna a v lednu 1878 dobyla i Drinopol. Cesta k Cařihradu byla otevřena. To už Turci žádali (od 24. prosince 1877) evropské mocnosti o zprostředkování příměří. To bylo uzavřeno dne 31. ledna 1878 v Drinopolu. V Anglii sice vytvářeli v té době novou protiruskou a válečnou psychózu a vláda poslala v únoru 1878 do Dardanel své válečné loďstvo, ale Rusko mezitím pokračovalo v jednání s Tureckem a v San Stefanu, v městečku takřka pod hradbami Cařihradu, si vynutilo od Turků dne 3. března 1878 podepsání míru.

Podmínky tohoto míru byly pro Turecko velmi tvrdé. Černá Hora, Srbsko a Rumunsko se staly nezávislými státy, přičemž Srbsko mělo rozšířit své území na 52 300 km² a Černá Hora na 13 300 km². Autonomním státem, povinným sultánovi jen určitým tributem, se stalo i Bulharsko, do jehož hranic byla zahrnuta část Thrákie a celá Makedonie: Bulharsko svým rozsahem 160 až 170 tisíc km² by předčilo i Rumunsko. O státním zřízení v novém bulharském státě se mělo rozhodnout do dvou let: do té doby by spravoval Bulharsko ruský komisař a v zemi by zůstala ruská vojska.⁵² Bosna i Hercegovina měly zůstat nadále tureckými provinciemi

⁵⁰ Rusko se snažilo uspokojit Anglii a bylo v květnu–červnu 1876 ochotno ukončit válku, dostane-li se Bulharsku autonomie alespoň na území severně od pohoří Balkán, a souhlasilo s nároky Rakousko-Uherska na Bosnu a Hercegovinu. Samo si vyhrazovalo navrácení jihozápadní Besarbie a postoupení Batumi. Případné obsazení Cařihradu mělo trvat jen dočasně. Tento poslední bod však britská vláda odmítala a naopak se pokoušela získat pro společný postup proti Rusku rakousko-uherskou vládu.

⁵¹ Šusta, I, 216. -- Naproti tomu válka Ruska proti Turecku, chápána jako pomoc Srbsku a Jihoslovanům, vzbuzovala v Čechách a u uherských Srbů nadšení.

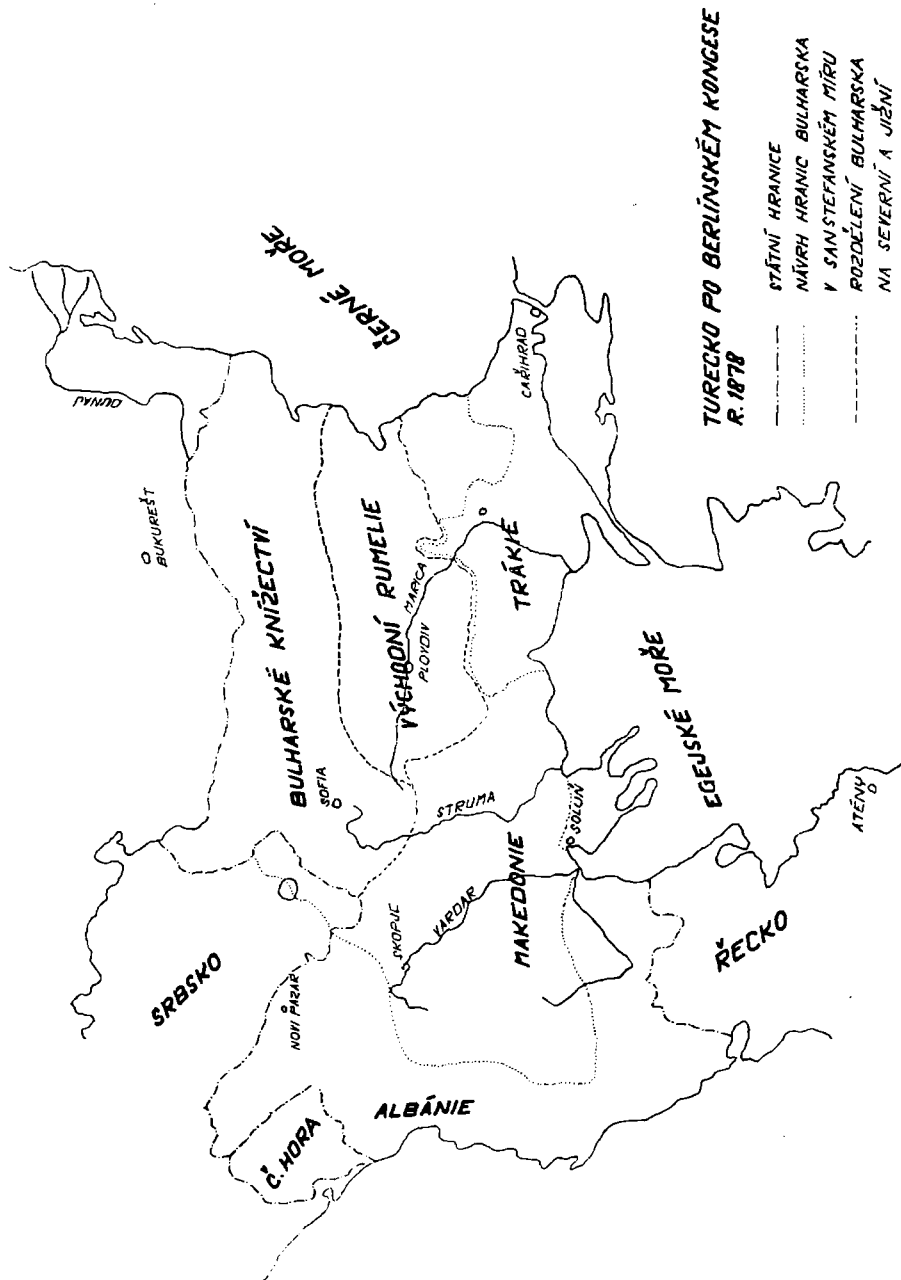
⁵² DD, II, 107–108. InB, I, 498 udává, že sanstefanské Bulharsko by mělo

se značnou samosprávou a také Albánii, Epiru a Thesálii se mělo dostat záruk (pod ruským dozorem) zlepšení správy pro křesťanské obyvatelstvo. Rusko si již předtím zajistilo od Rumunska vrácení jihozápadní části Besarabie, zacož dostalo Rumunsko náhradou územně větší, ale národnostně příliš pestrrou severní Dobrudžu. Rusko si navíc vymínilo od Turecka odezdání některých měst i v Asii (Batum, Kars, Ardahan a Bayazit).

Se zněním sanstefanského míru nesouhlasily Anglie a Rakousko-Uhersko, nespokojeny byly i Řecko a také Srbsko. Rakousko-Uhersko navrhlo, aby se o znění sanstefanského míru a o uspořádání poměrů v jihovýchodní Evropě jednalo na konferenci velmocí. Zatímco Rakousko-Uhersku se zdálo nesprávné či nebezpečné posunutí hranic Bulharska na východ do Makedonie a k Egejskému moři (Rakousko-Uhersku se tak uzavírala cesta k Soluni), zase Anglie žádala posunutí jihovýchodní hranice Bulharska od Cařihradu zpět k pohoří. Poznávajíc, že se dostala do izolace (Bismarck byl na jaře 1878 ochoten vystupovat na konferenci jen jako „čestný makléř“), souhlasila ruská vláda s uspořádáním konference, která se konala v Berlíně v červnu—červenci 1878. Anglie si již před konferencí zajistila od Turků právo obsadit Kypr a Rakousko-Uhersko zase získalo od Anglie souhlas s připojením Bosny-Hercegoviny. V průběhu konference slibovala Anglie Francii právo na obsazení Tunisu. Rusko se pak již v květnu domlouvalo s Anglií na svém právu držet Batumi a Kars za to, že slíbila stanovit hranici Bulharska daleko od Cařihradu. Jak známo, zrušil berlínský kongres ustanovení sanstefanského míru o Bulharsku. Na kongrese se rozhodlo, aby Bulharsko vzniklo jen jako severobulharský autonomní státeček závislý na sultánovi, a to v rozloze 63 700 km² s 1,5 mil. obyvatel, kdežto jižní Bulharsko, úředně „Východní Rumelie“ s centrem v Plovdivu o rozloze 32 000 km², mělo být novou autonomní tureckou provincií. Černé Hoře a Srbsku byly přiznány menší územní přírůstky, takže Černá Hora měřila nyní 8600 km² a Srbsko 48 300 km² s 2 mil. obyvatel. Oba státy však zůstaly odděleny sandžakem Novi Pazar. Připojení Nišska roztrpčovalo Bulhary, protože část obyvatelstva na nově nabytém území se „klonila nářečím spíše k Bulharsku“.⁵³ Rumunsko po výměně Besarabie za Dobrudžu měřilo 130 000 km². Makedonie zůstala nadále turecká, ale Porta měla uloženo, aby tu provedla rovnoprávnost křesťanského obyvatelstva, ustavila samosprávné orgány apod.⁵⁴ Řecko na berlínském kongresu zastoupeno nebylo, ale velmocí doporučily, aby se přihlédlo k jeho územním nárokům. Jednáním z roku 1881 mezi Řeckem a Tureckem byla Řecku

160 000 km² (bez Drinopole a bez Gjumjurdžiny). B a t o w s k i, 101 píše o 172 500 km². U Batowského také data o Srbsku a Černé Hoře. Bulharská historiografie hodnotí jednání v San Stefanu jako „spravedlivý mír“, který „ve značné míře řešil národnostní otázku Balkánu“. — InB, I, 499. Rozhodnutí Berlínského kongresu o Bulharsku je hodnoceno jako „nespravedlivá smlouva“. (Tamtéž, str. 500) — Makedonská historiografie upozorňuje na protesty řeckého patriarchátu a srbské vlády proti sanstefanskému míru, ale přiznává, že „přivrženci bulharského exarchátu v Makedonii“ poslali do Berlína petice za provedení sanstefanského míru, za sjednocení Makedonie s nově zřízeným bulharským státem. Ozvaly se však i hlasy — Dimitar Robev, poslanec tureckého parlamentu za Makedonii, aby Makedonie zůstala celistvá a samostatná. InMN, II, 91. V návrhu na zřízení „Velkého Bulharska“ v sanstefanské smlouvě vidí makedonská historiografie „protiklad s dosavadními snahami makedonského lidu (naroda) za utvoření svého vlastního státu“. (Tamtéž, 92.)

⁵³ Šusta, I, 224.

příznána část území v Thesálii a Epiru: Řecko nyní měřilo 64 000 km².

Berlínský kongres nebyl tečkou za „druhou východní krizí“. Okupace Bosny a Hercegoviny narazila na odpor části muslimského obyvatelstva a části pravoslavných Slovanů, kteří cítili etnickou sounáležitost se Srby z knížectví. Demokratická veřejnost Rakousko-Uherska odsuzovala okupaci Bosny a Hercegoviny. Vzhledem k předchozímu protitureckému povstání slovanského obyvatelstva a vzhledem k postavení rolnictva za turecké nadvlády se dalo očekávat, že slovanské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny může uvítat změnu státoprávních poměrů své země. V Bosně se však cítila vazba na Srbsko (v Hercegovině zase na Černou Horu) a protože rakousko-uherské okupační vojsko a úřady se podle příkazu z Vídne opíraly především o turecko-musulmanské velkostatkáře, o „aristokracii“ země, zůstalo postavení „kmetů“ v Bosně a Hercegovině nadále ubohé jako před rokem 1878.

4. Marx a Engels o „východní otázce“ v letech 1875—1878

Povstání Jihoslovanů v Bosně a Hercegovině a války Černé Hory a Srbska, povstání Bulharů a projevy protitureckých nálad také u slovanského lidu Makedonie v letech 1875—1876 a pak válka Ruska, Rumunska, Srbska a Bulharů proti Turecku 1877—1878 — to vše vyvolávalo pozornost veřejného mínění v Evropě i ve Spojených státech. Chtějíce poznat názory mezinárodního socialistického hnutí na „východní otázku“ — na hnutí Jihoslovanů a na Turecko — začneme opět přehledem názorů K. Marxe a B. Engelse.

Naznačili jsme již v předchozích kapitolách, že se Marx i Engels začali dívat na řešení východní otázky především z hlediska, že v Rusku zraje příznivá situace k sociální revoluci a že jednou z překážek cesty k této revoluci by mohla být „úspěšná válka Ruska proti Turecku nebo Rakousku“. Úvodem k našemu poznávání těchto Marxových a Engelsových názorů i na řešení východní otázky v letech 1875—1878 je třeba podotknout, že v tomto období „druhé východní krize“ nevznikla pro zakladatele vědeckého socialismu příležitost obsírného zpravodajství o evropských poměrech, a v tom tedy i o poměrech v jihovýchodní Evropě, jak tomu bylo v letech 1853—1856: a nebylo tedy ani potřeba podrobně se zajímat o východní otázku jako v období Krymské války. Dále je třeba uvést, že Marx s Engelsem věnovali v letech 1875—1878 hlavní pozornost své teoretické práci, od níž se neradi dávali odvádět objednávkami některých německých časopisů o „politické situaci“ apod. A tak není divu, že svůj zájem o východní otázku vyčerpávali Marx s Engelsem především v korespondenci mezi sebou a s některými přáteli.

Kupodivu nezaulyaly Marxe a Engelse události v Bosně a Hercegovině v létě 1875 a teprve až koncem května 1876 upozornil Engels Marxe na to, že „ta historie na východě začíná uzrávat“. V pokusu Srbska o získání nové státní půjčky a v předložení nových požadavků „hercegovských povstalců“ viděl Engels, „jak tam Rusko pletichaří a popichuje“.⁵⁵ Na tento

⁵⁴ DD, II, 10—113. Batowski, 103—107. Šusta, I, 222—225.

⁵⁵ MES, 34, str. 36 (Engels Marxovi 24. 5. 1876).

dopis, v němž se Engels vyjadřoval, že „je zvědav, jak se to (v Turecku — J. K.) vyvine“, odpovídal Marx hned druhý den: „Pamatuješ, jak jsem Tě nedávno, když jsme spolu mluvili o Turecku, upozorňoval na možnost puritánské (z koránu vycházející) strany mezi Turky? Teď se to splnilo. Podle zprávy z Cařihradu ve »Frankfurter Zeitung« je tu záměr odstranit sultána, kdyby to takhle dále pokračovalo.“ Opíraje se o tuto zprávu, jejíž autor upozorňoval, že Turci přesně vědí, jakou hru hraje Ignatjev“ (ruský vyslanec v Cařihradě — J. K.), domníval se Marx, že zásah do sporů v Turecku ze strany Rusů, „kteří si netroufali anebo třeba nebyli schopni pro nedostatek peněz chytit příhodnou chvíli za pačesy a rychle jednat“, může se stát „dobrodružstvím“, které napomůže „ještě víc ke zhroucení jejich (ruského!) režimu doma než ke krachu Turků v Evropě“.⁵⁶

Engels v následujícím dopise potvrdil Marxovi, že „s těmi Turky jsi měl pravdu“, a těšil se, že to v Cařihradě „půjde dobře kupředu“. Engels měl na mysli hnutí softů, muslimských studentů teologie a práv, kteří požadovali kontrolu sultánovy civilní listy (výdajů na panovníkův dvůr). Mrzelo ho poněkud, že „poslední týden to (hnutí softů — JK) trochu uvázlo“, a upozorňoval Marxovi na to, že „orientální revoluce musí být ještě víc než jiné rychle rozhodnuty“. Spoléhal na to, že „předání gorčakovské nóty tří císařů (berlínské memorandum z 13. května 1876, žádající pro povstalce v Bosně příměří) . . . vyhrotí krizi“.⁵⁷

Válku Srbska a Černé Hory proti Turecku komentoval Engels v dopise Marxovi z konce července 1876 z hlediska svého vytvořeného schématu: případná válka Ruska proti Turecku musí skončit úspěšně pro Turky, aby porážka ruských vojsk urychlila sociální vršení v Rusku. Proto se Engels těšil tomu, že „Srbové fantasticky zkrachovali“. „Kampaň (proti Turecku — JK) měla roznitit požár v celém Turecku — a všude je hořlavina navhlá: Černá Hora se zrazuje pro soukromé cíle, Bosnu už teprve nezapadne povstat od té doby, co jí chce Srbsko osvobodit, a čaťti Bulhaři nehnou ani prstem. Srbská osvobozenická armáda po okázalé ofenzívě . . . musí zpátky do svého loupežnického doupěte. Tohle snad naučí i Rumuny moresům a pak budou ruské plány pouhým plácnutím do vody.“⁵⁸

Obava, že Rusko chce učinit z Bulharska svou novou „satrapii“ a že ustavením „autonomního“ Bulharska se Rusko přiblíží až k Cařihradu, vedla Engelse k odmítnutí kampaně anglických liberálů ve prospěch Bulharů. Psal o tom Marxovi 25. srpna 1876: „»Daily News« a starý Russel tím svým pokřikováním o ukrutnostech Turků prokázali Rusům neocenitelnou službu a skvěle jim připravili příští tažení, které může začít, jakmile se tady páni liberálové dostanou k moci . . . O hanebnostech, kterých se dopouštějí Černohorci a Hercegovci, samozřejmě všichni mlčí. Naštěstí dostávají Srbové na frak i ten Forbes, který je ostatně zase jediným rozumným válečným dopisovatelem, mluví se zřejmými sympatiemi o větší vojenské zdatnosti tureckých jednotek — a Bílý car (Alexandr II.) nemůže jen tak snadno intervenovat.“⁵⁹

Síla protitureckých projevů a sympatií pro Bulhary či jižní Slované

⁵⁶ MES, 34, str. 38 (Marx Engelsovi 25. 5. 1876).

⁵⁷ MES, 34, str. 41 (Engels Marxovi 28. 5. 1876).

⁵⁸ MES, 34, str. 43 (Engels Marxovi 25. 7. 1876).

⁵⁹ MES, 34, str. 51–52 (Engels Marxovi 25. 8. 1876).

v části anglické veřejnosti byla Marxovi a Engelsovi nemilá. Proto se Marx těšil z opačných projevů „proti panslavofilům“. Informoval o tom W. Liebknecht v dopise ze 7. října 1876: „Právě ti nejpokrokovější a nejrozhodnější mezi londýnskými dělníky uspořádali protestní mítink proti panslavofilům. Chápu, že dělnická třída se vždycky dopouští hanebností, kdykoli se sníží k roli přizvukovače vládnoucích tříd (takového Brighta, Gladstona atd.).“⁶⁰ Své názory proti „panslavofilům“ si utvrzoval Marx na postoji některých ruských lidí. Marxovi se líbil článek ruského novináře P. L. Lavrova „Russkije pered južno-slavjanskim voprosom“, který vyšel v Lavrovově časopise „Vperjod“ 1. října 1876. Marx napsal 7. října 1876 Lavrovovi: „Gratuluji Vám k vašemu úvodníku v posledním Vperjod o panslavistickém lyrismu v Rusku. Není to jen mistrovské dílo, nýbrž především akt velké morální odvahy.“⁶¹

Vycházejí z předpokladu, že agitace za osvobození křesťanů a hlavně jižních Slovanů je jen zástěrkou skutečných dobovatelských cílů Ruska proti Turecku, poučoval Marx Liebknechta v citovaném dopise ze 7. října 1876 o úkolech německých socialistů: „Bylo by na čase, aby »Volksstaat« či teď už »Vorwärts« fal v té východní otázce do živého. »Kölnische Zeitung« říká v jednom posledním čísle, že lze opakovat výrok jednoho proslulého diplomata: Evropa už neexistuje! Dřív prý se přece jen mluvilo také o jiných možnostech, ale teď se vyskytuje už jedna — Rusko.“ Marx pak v další části dopisu vysvětluje soudobé mezinárodní vztahy. Vzájemné výčitky evropského tisku proti sobě pramení především v Bismarckově politice, který svým „koketováním s Ruskem“ ochromuje Rakousko a do jisté míry i Anglii. „Tažení ozbrojených ruských houfů rumunskými provinciemi... přesvědčuje v Paříži a Londýně kdekoho, že mezi Ruskem a Pruskem (Marx i Engels úmyslně zdůrazňovali Bismarckovu politiku jako pruskou a nikoli jako německou — JK) existuje vzájemné spojení. A opravdu Bismarck svou dobovačnou politikou proti Francii odzbrojil Německo vůči Rusku a odsoudil je k hanebné roli, která je skutečně »ostudou Evropy.«“⁶²

Také Engels se staral o to, aby socialistické hnutí v Německu zaujalo zásadně protiruský (proticarský) postoj vůbec i konkrétně v souvislosti s východní otázkou, a proto jej rozčilovalo, že G. Rasch, vydavatel socialistické literatury v Německu, napsal do »Vorwärts« někdy v říjnu—listopadu 1876 článek o svém rozhovoru s Engelsem tak, jako by Engels podporoval hnutí jižních Slovanů. Zachoval se koncept Engelseva dopisu Raschovi z konce listopadu 1876, v němž čteme: „Nevkládejte mi do úst to, o čem jsme spolu nehovořili. O sebeurčení člověka jsem mohl říci jen tolik, že je v tomto obecném pojetí pokládám za nesmysl. O autonomii

⁶⁰ MES, 34, str. 248 (Engels Liebknechtovi 7. 10. 1876).

⁶¹ MES, 34, str. 246 (Marx Lavrovovi 7. 10. 1876) a pozn. 310 na str. 660. Chr. Christov, c. d., str. 28 se domnívá, že ruští narodníci doma ve vlasti většinou nepřijímali tento názor „Vperjodu“.

⁶² MES, 34, str. 248 (Marx Liebknechtovi 7. 10. 1876). Poznámkou o „ostudě Evropy“ naráží Marx na knihu francouzského autora Emile de Girardina „La Honte de l'Europe“, který odmítal úsilí za udržení celistvosti osmanské říše. Liebknecht pak vskutku napsal 13. října 1876 do ústředního orgánu německé sociální demokracie „Vorwärts“ článek „Die Schande Europas“ proti politice německé vlády ve prospěch Ruska.

národů jsem mluvil nanejvýš jen potud, že jsem upíral jižním Slovanům právo, aby se pod touto záminkou stavěli do služeb ruských dobovačských plánů, stejně jako teď od srdce přeji Srbům ten nářez, který dostali ...“⁶³

Engels si přál, aby „krize“ ve východní otázce přerostla do války, a v dopise L. Kugelmannovi z 20. října 1876 očekával, že „válka na Východě teď už asi brzo vypukne“, a to proto, že „Rusové ještě nikdy neměli příležitost udeřit za tak příznivých diplomatických podmínek jako právě teď“. Engels se přitom domníval, že „naproti tomu vojenské podmínky (Ruska) jsou horší než v roce 1828 a finanční situace je pro Rusko velmi nepříznivá, protože mu nikdo nepůjčí“.⁶⁴ V polovině prosince 1876, kdy se již konala v Cařihradě konference šesti států, psal Engels svému bratru Hermannovi: „Že teď bude brzo válka, o tom jsem pevně přesvědčen. Rusové do toho tak zabředli, že už nemohou couvnout, a Turci se samozřejmě postaví na odpor proti vpádu na jejich území. Anglie bude za všech okolností chránit Cařihrad a mořské úžiny, ale k tomu máme daleko — jsem přesvědčen, že Turci se vypořádají s Rusy nejlépe, když budou odkázáni na vlastní síly. Postavení mezi Dunajem a Balkánem je jedno z nejsilnějších v Evropě...“ Engels v tomto dopise vysvětlil, proč nesympatizuje s plány autonomie Bulharska. „Takzvaná autonomie Bulharska neznamená nic více a nic méně, než že Turci by byli vyhnáni z tohoto silného postavení a že by obnažený Cařihrad byl vydán na pospas ruské invazi. A to si Turci přirozeně nedají naoktrojovat žádnou konferencí.“⁶⁵

Tento optimismus ve prospěch Turecka vyjádřil Engels i v dopise W. Liebknechtovi z 9. ledna 1877: „Neustoupí-li Turci ani o krok (vůči konferenci šesti států v Cařihradě — JK), bude s Ruskem brzy amen. Všeobecná branná povinnost dezorganizovala ruskou armádu ještě mnohem více, než jsem očekával, zatímco Turci nebyli ještě nikdy v tak dobrém stavu, a mají přitom po Anglii nejlepší a nejsilnější obranné loďstvo na světě. Jestliže to tedy začne — a když ne, bude v Cařihradě nová revoluce, a pak to vypukne teprve doopravdy —, mohl by se stát váš návrh na obnovení Polska pozoruhodně aktuální.“⁶⁶ Podobně i v dopise bratru Hermannovi z téhož dne posoudil Engels výhodné postavení Turků a navíc se vyslovil přezíravě o možnosti spojenců Ruska na Balkáně, především o „srbské rolnické milici“.⁶⁷

Neúspěch cařihradské konference a změna vlády v Turecku způsobily — psal Marx F. Flecklesovi 21. ledna 1877 —, že „v Londýně zuří »východní otázka«. Každou chvíli tě chytí nějaký John Bull: »Co si myslíte, pane, o té východní otázce?« A přitom ti zdvořile nadhodí, abys dal jedinou přiměřenou odpověď: »Myslím, pane, že jste pěkný pitomec.«“ V tomto dopise Marx vysvětlil, proč si přeje porážku Ruska anebo jeho neúspěch: ne proto, že by byl proti Rusku vůbec, ale proto, že očekával od porážky Ruska (ve válce s Tureckem) urychlení *revolučního* procesu v Rusku. „Ať

⁶³ MES, 34, str. 269–270 (Engels G. Raschovi — koncem listopadu 1876).

⁶⁴ MES, 34, str. 256 (Engels L. Kugelmannovi 20. 10. 1876).

⁶⁵ MES, 34, str. 274 (Engels H. Engelsovi 18. 12. 1876).

⁶⁶ MES, 34, str. 278 (Engels Liebknechtovi 9. 1. 1877).

⁶⁷ MES, 34, str. 280–281 (Engels H. Engelsovi 9. 1. 1877).

už ostatně válka dopadne jak dopadne, příznivě pro petrohradského bá-
 tušku nebo nepříznivě, dal tenhle »nemocný muž« (Marx má na mysli
 známý výrok Mikuláše I. o Turecku z roku 1853 — a sám spolu s Engelsem
 takto nazývali i ruského cara —JK), ohlušený a desorientovaný hysterick-
 ým filantropickým pokřikem anglických liberálů . . . , signál k dlouho do-
 zrávajícímu otřesu ve vlastní říši — otřesu, který ve svých konečných
 důsledcích udělá konec celému systému nynějšího statu quo ve staré
 Evropě.⁶⁸ Podobně se vyjádřil Marx v dopise W. A. Freundovi z téhcž
 dne: „»Východní otázka«, která skončí revolucí v Rusku, ať už dopadne
 válka s Turky jakkoli . . .“⁶⁹ Marxovi pochopitelně nebylo jasno, jak válka
 dopadne, a přál si porážku Ruska. Proto neváživě sledoval soudobou za-
 hraniční politiku anglické vlády a snažil se jí oponovat. Nemohl tak činit
 jako „doktor rudého teroru“ (tak se někdy Marxovi říkalo v Anglii) sám,
 a proto poskytl v únoru—březnu 1877 anglickému novináři M. Barrymu
 (o němž se ve veřejnosti nevědělo, že je členem skupiny anglických sociál-
 ních demokratů) materiál k článkům proti anglické (Cladstonově) zahra-
 niční politice. Barryho články vyšly v konzervativních časopisech „Vanity
 Fair“ a „Whitehall Review“.⁷⁰ „Přes Barryho jsem udržoval celé měsíce
inkognito (Marx) křížovou palbu proti rusomanovi Gladstonovi v nobl
 londýnském tisku i v provinčním anglickém, skotském a irském tisku, od-
 haloval jsem jeho čachry s ruskou agentkou Novikovovou, s ruským vysla-
 nectvím v Londýně atd.: působil jsem přes něho rovněž na anglické po-
 slance Dolní a Horní sněmovny, kteří by spráskli ruce nad hlavou, kdyby
 věděli, že ten doktor rudého teroru, jak mi tu říkají, byl jejich našeptava-
 vačem ve východní krizi.“⁷¹ Některé materiály pro poslance Dolní sně-
 movny si Marx tehdy na jaře 1877 vyžadoval i od P. Lavrova. V dopise
 ze 16. března oznamuje Marx Lavrovovi, že „jeden poslanec Dolní sně-
 movny, Ir Keyes O'Clery, chce navrhnout, aby anglická vláda požadovala
 na ruské straně provedení reformem v Rusku, jež pokládá za nezbytné
 vzhledem k Turecku“. Marx dal Clerymu některé informace o „ukrutnos-
 tech v Rusku proti vzpurným Polákům“ a od Lavrova požadoval, aby
 udělal ve francouzštině přehled o soudní a policejní perzekuci v Rusku. —
 Lavrov tak učinil, Keyes tyto projevy měl, a Lavrov navíc s pomocí Mar-
 xovou napsal článek „Justice v Rusku“ pro konzervativní časopis „Vanity
 Fair.“⁷²

A také své přátele v Německu upozorňoval Marx znovu v dubnu 1877,
 že „dělnický tisk se příliš málo zabývá východní otázkou a zapomíná,
 že politika vlády (německé) si svévolně zahrává s životem a penězi ná-
 roda“. Marx se tehdy obával, že Německo uzavřelo s Ruskem tajnou
 smlouvu (a přechod ruských vojsk rumunským územím mu byl toho důka-
 zem), a proto žádal německé socialisty: „V každém případě by se mělo
 připravit včas veřejné mínění mezi dělníky, maloburžoy atd. natolik, aby
 pruská vláda nemohla jen tak snadno zaplést Německo (třeba s plánem,
 že dostane od Ruska kousek Polska, nebo že se odškodní na Rakousku) do

⁶⁸ MES, 34, str. 285 (Marx F. Flecklesovi 21. 1. 1877).

⁶⁹ MES, 34, str. 286 (Marx W. A. Freundovi 21. 1. 1877).

⁷⁰ MES, 34, str. pozn. 76, str. 621.

⁷¹ MES, 34, str. 341 (Marx A. Sorgemu 27. 9. 1877).

⁷² MES, 34, str. 298 (Marx P. L. Lavrovovi 16. 3. 1877) a pozn. 369 na str. 668.

války *ve prospěch Ruska* (Marx) nebo jen vykonávat nátlak na Rakousko.⁷³

Zdá se, že radikálnější názory na řešení východní otázky nebo přesněji řečeno o výsledku války Ruska s Tureckem vyslovoval Engels, který se koncem března 1877 znovu těšil na to, že „po všech těch tahanicích se to na Východě začne zřejmě řezat, a já budu jenom rád, když Rusové dostanou napráskáno.“ Zatímco Marx si přál porážku Ruska především proto, že v ní viděl předpoklad pro urychlení sociální revoluce v Rusku, přišel Engels s novým argumentem, který – srovnáváme-li Engelsovy i Marxovy názory z let 1853–1856 – může poněkud překvapit. V citovaném dopise z konce března 1877, adresovaném Ph. Paulimu, napsal Engels: „Turci jsou zvláštní druh lidí, na který neplatí evropská měřítko.“ Měl zde na mysli prozatím jejich vojenské postavení v prostoru mezi Dunajem a Balkánem, které „co do síly předčí snad jen postavení Mety–Štrasburk–Mohuč–Koblenc“.⁷⁴ V dalším dopise W. Brackovi z konce června 1877 (Brack tehdy napsal Engelsovi dopis, v němž vyslovil údiv nad prvními úspěchy Turků ve srážkách s ruskými vojsky) pokračoval Engels ve svých příznivých soudech o Turcích: „Budete se divit, co v těch Turcích vězí. Kež bychom měli v Německu takový parlament, jaký mají v Cařihradě!⁷⁵ Dokud je masa lidu – tedy to znamená tureckého rolníka a dokonce i středního tureckého statkáře – zdravá, a ona je zdravá, může takové orientální společenství přestat přímo neuvěřitelné nárazy. Čtyři sta let korupce v hlavním městě, dědictví po Byzantincích, by každý jiný národ zahubilo – ale Turkům stačí jen shodit hořejší vrstvu a mohou se s Ruskem směle měřit. Zrada, prodejnost vojevůdců a velitelů pevností, promrhání peněz určených na armádu, zpronevěry všeho druhu, všechno to, co by každý jiný stát zruinovalo – toho všeho je ovšem v Turecku vrchovatě, ale zase ne natolik, aby na to zahynulo. Turkům hrozí jediné nebezpečí, totiž vměšování evropské diplomacie, a hlavně Angličanů, kteří je zrazují od energického použití jejich bojových prostředků a chtějí po nich, aby si dali líbit naprosto neslýchané provokace.“⁷⁶

Zahájení války Ruska proti Turecku vítal Engels hned koncem dubna 1877, kdy v dopise již zmíněnému W. Brackovi vyslovil přesvědčení, že Turci včas obsadí předsunuté pozice na Dunaji a donutí ruská vojska k obléhání tureckých pevností, což by Rusy „připravilo o hodně času“. Zároveň chtěl Engels věřit, že „Abdul Kerim pošle, jak slíbil, do Rumunska 20 000 Čerkesů, aby tam zničili železnice...“⁷⁷ Zároveň se však Engels poněkud obával – psal o tom Marxovi koncem května 1877 –, „nepohnou-li se brzy cařihradští softové, může Muchtar paša napáchat velké

⁷³ MES, 34, str. 311 (Marx W. Brackovi 21. 4. 1877).

⁷⁴ MES, 34, str. 302 (Engels Ph. Paulimu 26. 3. 1877).

⁷⁵ Midhat paša byl sice začátkem roku 1877 vypovězen, ale ústava z prosince 1876 platila ještě krátkou dobu a byl podle ní dokonce svolán parlament, jehož členové upozorňovali na defraudace, na zneužívání moci sultánovými úředníky atd. Tak se stával parlament nepohodlný dvorní klice a sultán jej rozpustil. Ale i nově zvolení poslanci vystupovali vůči vládě velmi kriticky. – Novověké dějiny orientálních zemí, II, str. 358.

⁷⁶ MES, 34, str. 324 (Engels W. Brackovi 25. 6. 1877).

⁷⁷ MES, 34, str. 317 (Engels Brackovi 24. 4. 1877).

škody“.⁷⁸ Marx Engelsovi odpověděl, že s jeho hodnocením situace plně souhlasí a že sám kritizoval „ruskou stranu“ v Cařihradě. Domníval se, že v Cařihradě „se krize blíží“ a že „Midhát paša prý odsud (z emigrace) dělá co může, aby popohnal hnutí v Cařihradě, na němž fakticky závisí osud Turecka a bezprostřední perspektivy ruského »rozvoje«“. V tomto dopise projevoval Marx obavy z toho, že „Damad Mahmúd a spol., kteří jsou pod přímým ruským vlivem, značně inklinují k uzavření míru s Rusy“. Zároveň Marx kritizoval londýnské „Times“ pro jejich pro-ruskou politiku.⁷⁹

Začátkem července chválil si Engels v dopise W. Liebknechtovi situaci na bojišti: „Na Dunaji jde všechno celkem dobře. Orientální, pro velké strategické operace nepoužitelná armáda, jako je turecká, naprosto nemohla Rusům zabránit v přechodu (Dunaje ve dnech 22.–29. června 1877 – JK). Zato ale taková orientální armáda nikde nezajde na vlastní hlouposti. Uvidíme, jak budou Rusové tu svou armádu živit v Bulharsku. Jejich potíže rostou s každým krokem kupředu geometrickou řadou, a to, jak podivně se uvedla jejich *nejlepší* (Engels) kavkazská armáda v Arménii, když se dostala do ohně, jim nevěští nic dobrého. Mezitím rozsekají Turci Černou Horu na kaši.“⁸⁰ O dva týdny později psal Engels Marxovi: „Krach Rusů v Asii si stále ještě nedovedu vysvětlit... V Bulharsku Rusové teď zřejmě prozatím hledají nejvhodnější cestu, což jim turecká *čistě pasivní* (Engels) obrana... také dost usnadňuje.“ Engels vyslovil pochybnosti o možnosti úspěchu ruských vojsk na balkánské frontě vzhledem k zásobovacím a spojovacím potížím a posmíval se jejich „nejmodernějšímu válečnictví“. Kritizoval však i Turky za to, že „znají buď *jenom* (Engels) ofenzívu, nebo *jenom* (Engels) defenzívu“.⁸¹

Také Marx vyjádřil v dopise Engelsovi 18. července 1877 určité obavy z nečinnosti tureckých vojsk: „Doufám, že ty ruské drzosti na druhé straně Balkánu vyburcují Turky proti jejich starému režimu.“ Stále však měl zájem o porážku Ruska především proto, že „porážky Rusů v evropském Turecku vedou k revoluci v Rusku“. Tento názor mu potvrzovali i Lavrov a Lopatin.⁸² – Válečná taktika Turků Engelse rozčilovala. Psal o tom 18. července 1877 Marxovi: „Turci si musí pospíšet, má-li to dobře dopadnout... Noviny se zprávami o ruské činnosti a trvalé turecké nečinnosti, které sem chodí dvakrát denně (Engels byl tehdy na dovolené u moře), mi jdou pořádně na nervy.“⁸³ Také v dalším dopise z 23. července 1877 si Engels stěžoval Marxovi: „Turecké velení se zřejmě dalo zastrašit a dělá podle všeho kopance...“ Engels se však utěšoval, že „Rusům zbývají už jenom dva měsíce, během nichž by si musili vynutit rozhodnutí, a mohli bychom tedy říci, že přes všechny turecké hlouposti letošní tažení už ztroskotalo“.⁸⁴

⁷⁸ MES, 34, str. 68 (Engels Marxovi 27. 5. 1877).

⁷⁹ MES, 34, str. 70–71 (Marx Engelsovi 31. 5. 1877).

⁸⁰ MES, 34, str. 327 (Engels Liebknechtovi 2. 7. 1877). Za svého pobytu v Londýně 1876 udržoval Rasch přátelské styky s černohorským knížetem Nikolou I., a to měl Engels Raschovi za zlé. (MES, 34, 672, pozn. č. 399.)

⁸¹ MES, 34, 72–73 (Engels Marxovi 15. 7. 1877).

⁸² MES, 34, 75 (Marx Engelsovi 18. 7. 1877).

⁸³ MES, 34, 77 (Engels Marxovi 19. 7. 1877).

⁸⁴ MES, 34, 83–84 (Engels Marxovi 24. 7. 1877).

Tento svůj soud, že „Rusové zůstanou mezi Balkánem a Dunajem asi až do podzimka“, opakoval Engels Marxovi znovu 31. července 1877, kdy si zároveň přál, aby „teď turecká vláda neuzavřela nějaký ukvapený mír“.⁸⁵ Marx se této skutečnosti obával a sděloval Engelsovi dne 1. srpna 1877 své pocity: „Hlavním zlem v Turecku je – ta stará historie všech absolutních monarchií. Strana serailu – která je zároveň ruskou stranou... – povoluje, ale zdaleka ještě není zlomena... Jsem přesvědčen, že moskalská diplomacie sleduje manévry v Cařihradu s větším napětím než manévry po obou stranách Balkánu.“⁸⁶

V dalších dopisech, které si Marx a Engels vyměnili v srpnu 1877. si oba pisatelé přáli, aby to „v Cařihradě začalo vřít“ (proti sultánovi a „palácovým intrikám“), a litovali toho, že „Turci zase ztrácejí čas“. Engels stále věřil, že situace pro ruskou armádu je „horší než za Krymské války“ a že se ruská vojska přece jen budou musit na zimu vrátit za Dunaj – a že se koncem května 1878 začne tam, kde se začalo koncem května 1877.⁸⁷

Koncem září 1877 vysvětloval Marx A. Sorgemu (představiteli vedení I. internacionály, které bylo přeloženo do Spojených států), že „tato (východní) krize se stala *novým obratem* (všechna podtržená místa v tomto dopisu jsou dílem Marxovým – J. K.) v evropských dějinách. Rusko, jehož poměry jsem studoval z *ruských* původních pramenů, neoficiálních i oficiálních (oficiální jsou přístupny jen málo lidem, ale mně je opatřili petrohradští přátelé), stojí už dlouho na prahu převratu; všechny nutné podmínky k tomu dozrály. Čáští Turci tento výbuch ještě o celá léta uspišili, a to výpraskem, který od nich utržily nejen ruská armáda a ruské finance, nýbrž i sama *dynastie velící* této armádě. Přebírat začne secundum artem (podle všech pravidel) konstitučním laškováním a pak nastane náramný mazanec. Bude-li nám matka příroda alespoň trochu přát, ještě se té slávy dožijeme!“ V další části dopisu Marx zdůraznil: „Revoluce začne tentokrát na východě, který byl dosud neporušenou baštou a rezervní armádou kontrarevoluce... Ve srovnání s východní krizí má *francouzská krize* zcela podružný význam.“⁸⁸

Také Engels zdůrazňoval nyní v říjnu 1877 tu myšlenku, že „ať už dopadne válka jak chce, do konce roku 1878 má Rusko ústavu a s ní i druhé vydání francouzské revoluce z let 1789–1894“. Jinak si ovšem Engels přál, aby válka skončila porážkou Ruska. V dopisech bratru Hermannovi z 5. a 13. října 1877 opakoval svou domněnku o tom, že na podzim 1877 válka nebude rozhodnuta, protože „Turci mají dost sil k odporu a že Rusové jsou slabí v útoku“. Kdyby Turkům nevelel sultánův švagr Mahmúd Damad, „Ignatjevův přítel“, vypadal by průběh války jinak. Až bude svržen, pak Turci „začnou válčit s docela jinou energií“. Engels se domníval, že obléhání Plevna je (v polovině října) neúspěšné, že se „všechny složky ruské armády... hroutí den ze dne stále víc“ a že „je to kolo-

⁸⁵ MES, 34, 89–90 (Engels Marxovi 31. 7. 1877).

⁸⁶ MES, 34, 92 (Marx Engelsovi 1. 8. 1877).

⁸⁷ MES, 34, str. 96 (Marx Engelsovi 8. 8. 1877), str. 100 (Marx Engelsovi 17. 8. 1877) a str. 101–103 (Marx Engelsovi 25. 8. 1877).

⁸⁸ MES, 34, str. 341–342 (Marx A. Sorgemu 27. 9. 1877).

sální krach“. Zůstanou-li ruská vojska ještě tři týdny před Plevnem a na Lomu, „může se stát, že se celá armáda rozpadne“.⁸⁹

Plevno však padlo a ruská vojska dobyla i Šipku. Engels se nevzdával ani 11. ledna 1878, kdy psal J. Ph. Beckerovi, nadějí na zvrát ve válce: „Doufejme, že Rusové vytyčí takové podmínky, aby válka pokračovala. Jejich armáda nemá mosty přes Dunaj, je tedy odříznuta a může bídne vyhladovět, potrvá-li špatné počasí. A neúspěšná válka nebo nové nezdary vyvolají určitě revoluci v Petrohradě. Začne to dvorem a konstitucí. a bude to rok 1789, po kterém přijde rok 1793...“⁹⁰

Ale Turci byli beznadějně poraženi a neviděli jiného východiska než požádat o mír. Ruské podmínky míru se staly známé i v západní Evropě. W. Liebknecht chystal v Německu brožuru „Zur orientalischen Frage oder soll Europa kosakisch werden?“ – a tak poprosil dne 22. ledna 1878 Marxe o materiál anebo o článek, popřípadě o několik článků o východní otázce. Marx odpověděl Liebknechtovi 4. února 1878: „Stavíme se co nejrozhodněji za Turky, a to ze dvou důvodů: 1. Protože jsme prostudovali *tureckého rolníka* (podtrženo Marxem) a tedy masu tureckého lidu – a poznali jsme, že patří nepochybně mezi *nejzdatnější a morálně nejsilnější představitele rolnictva v Evropě*. 2. Protože *porážka Rusů* by velmi *urychlila sociální převrat* v Rusku, jehož náznaků je tu už bezpočet, a tím *i revoluční zvrát v celé Evropě*. – *Anglie*, mám na mysli anglickou vládu, zachránila např. Srby, když byli poraženi; oklamala Turky a přiměla je, aby zastavili válečné akce, protože se mylně domnívali, že jim Rusové nabídli (prostřednictvím Anglie) *příměří a že zastavení válečných akcí je jeho první podmínkou. Jenom to umožnilo poslední nenadále úspěchy Rusů*. Jejich armáda by byla jinak zdecimována hladem a zimou... Disraeli byl a ještě je ve svém vlastním kabinetu ochromován ruským agentem markýzem Salisburym, důvěrným přítelem Ignatjevovým... *Rakousko* zabránilo Turkům, aby sklidili plody svých vítězství v Černé Hoře atd. Posléze – a to je hlavní příčina jejich konečné porážky – *Turci opomněli rozvést revoluci v Cařihradě* – a tak skutečné řízení války zůstalo v rukou sultánova švagra Mahmúda Damada, této inkarnace (vtělení) staré vlády serailu, což mělo na chlup stejný výsledek, *jako kdyby válku řídil proti sobě přímo ruský kabinet...* V Cařihradě to ostatně kdekdo ví, a o to *větší je historická vina Turků*. Národ, který se v takových okamžicích vrcholné krize nevzchopí k revolučnímu řezu, je ztracen. Ruská vláda věděla, co pro ni Damad znamená; *na to, aby udržela Mídháta pašu mimo Cařihrad a Damada u kormidla vlády, vynaložila víc strategického a taktického umu než na dobytí Plevna.*“

Citujeme tu doslova nikoli snad proto, abychom ukázali na případné rozpory se skutečným vývojem situace v Turecku, ale proto, abychom pochopili, jaké informace se dostávaly socialistickému hnutí v Německu a jinde. Tento i další Marxův dopis byl totiž otištěn v druhém vydání Liebknechtovy citované brožury. Marxovi však nešlo jen o vysvětlení základních příčin porážky Turecka a vítězství Ruska, ale hlavně o stanovení

⁸⁹ MES, 34, str. 345 (Engels H. Engelsovi 5. 10. 1877) a str. 347 (Engels H. Engelsovi 13. 10. 1877).

⁹⁰ MES, 34, str. 363–364 (Engels J. Ph. Beckerovi 11. 1. 1878).

úkolů německého socialistického hnutí. Proto se Marx v tomto dopise Liebknechtovi zaměřil na poznání úlohy německé politiky a konkrétně úlohy kancléře Bismarcka v řešení východní otázky. „V pozadí ruského úspěchu je přirozeně — *Bismarck*. On založil *spolek tří císařů*, kterým bylo Rakousko přinuceno zachovat klid... Když Rakousko resignovalo (Marx vytýkal, že Rakousko mělo po pádu Plevna okamžitě postavit 100 000 mužů, a Rusové by se jistě stáhli), získala okamžitě ruská strana v Anglii převahu, protože Francie po Sedanu přestala pro Anglii jako kontinentální vojenská velmoc existovat. Důsledkem je prostě *rozpad Rakouska*, ke kterému nevyhnutelně dojde, budou-li přijaty ruské mírové podmínky, a Turecko tak bude nadále existovat (alespoň v Evropě) už jenom formálně. Turecko bylo *hrází proti Rusku* a jeho slovanské družině. Nejdříve se tedy budou v příhodné chvíli možná požadovat »Čechy«... Ale Prusko jako Prusko — tedy ve svém specifickém protikladu vůči Německu — má ještě jiné zájmy: Prusko jako takové je *totožné se svou dynastií, stalo se a je tím, čím je na ruském »podkladě«*. Porážka Ruska, revoluce v Rusku — to by byl pro Prusko umíráček.“

V další části svého dopisu Liebknechtovi naznačoval Marx, že v politice Pruska-Německa jde Bismarckovi a Moltkemu také o vedení nějaké války. „Je nasnadě, že Prusko bude musit příležitostně požadovat »kompenzaci« za ruské úspěchy, jež samo výhradně umožnilo. Vyplývá to už z toho, jak se Rusové chovají vůči rumunské vládě, která je u Plevna *zachránila*, než dorazily moskalské posily. Jako dík má teď Carol Hohenzollern zase vrátit tu část Besarabie, které se Rusové vzdali po Krymské válce. V Petrohradě vědí, že to v Berlíně jen tak nedovolí, a jsou ochotni poskytnout »handsome« (pěkné) odškodnění. Ale celá ta historie má také jiné stránky. *Turecko a Rakousko* byly poslední baštou starého evropského státního pořádku, který byl v roce 1815 znovu sflikován; s jejich zánikem se tento pořádek úplně shroutí. Krach — který se naplní v řadě válek (»místních« a nakonec »všeobecných«) urychlí *sociální* krizi a s ní i *zánik* všech těchto šavlemi řinčících shampowers (zdánlivých mocností).“⁹¹

Dne 4. února 1878 poděkoval Liebknecht Marxovi za jeho obsáhlý dopis, který jej „velmi potěšil“, a zároveň jej požádal, aby mohl „použít té části, která se týká východní otázky“. Informoval jej o svém záměru přiložit dopis ke své brožurce, jejíž druhé vydání připravoval. Rád by dopis otiskl s Marxovým jménem, aby si tak „kryl záda“, protože to „má těžké a může se mi hodit dobře, když mi někdo bude krýt záda“.⁹² V dopise z 11. února 1878 vysvětlil pak Marx Liebknechtovi velmi obsírně historii diplomatické stránky východní otázky hlavně z hlediska Pruska, které zachraňovalo Rusko již v roce 1829. Zároveň si Marx postěžoval na postoj anglických dělníků a jejich vůdců v letech 1876–1877. „Anglická dělnická třída byla obdobím korupce po roce 1848 postupně čím dále víc demoralizována a dopracovala to nakonec tak daleko, že se stala pouhým ocáskem velké liberální strany, tj. svých *zotročovatелů*, kapitalistů. Její vedení přešlo úplně do rukou prodejných odborových předáků a agitátorů z povolání. Ti chlapi křičeli a vřestěli po vzoru Gladstona, Brighta, Mundelly, Morleye, té fabrikantské pakáže i dalších in majorem gloriam cara-osvobodi-

⁹¹ MES, 34, str. 365–367 (Marx Liebknechtovi 4. 2. 1878).

⁹² MES, 34, pozn. 436, str. 678.

tele národů, zatímco pro své bratry v jižním Walesu, které majitelé dolů odsuzují k smrti hladem, nehnuli ani prstem. Mizerové! A aby tomu všemu nasadili důstojnou korunu, při posledních hlasováních v Dolní sněmovně (7. a 8. února), kdy většina čackých hodnostářů »velké liberální strany«... nechala svou armádu na holičkách a před hlasováním upláchla, *jině zástupci dělnictva* v Dolní sněmovně, a to, *horrible dictu* (je hrozné to říci), *přímí představitelé horníků* a původně *sami horníci*, *Burt* a ten žalostný *Macdonald*, hlasovali svorně s torzem »velké liberální strany« horující pro cara!⁹³ Marx se domníval, že „teď, když vyšly rychle najevo ruské plány“, tak pro „celou tu pakáž... by bylo »životu nebezpečné«, kdyby se ozvali na nějakém veřejném dělnickém mítinku... Ale těžkopádný Anglosas se probouzí příliš pozdě, alespoň pokud jde o nejbližší události.“⁹⁴

I když se Marx s Engelsem shodli ve svém ocenění „východní otázky“, kterou posuzovali především v souvislosti s politikou carského Ruska a s panslavismem, přece však lze vypožorovat určitý rozdíl ve vyjádření závěrů u temperamentnějšího Engelse a vážněji uvažujícího Marxe. Zatímco Marxovi byl nakonec lhostejný a zároveň i pochopitelný „zánik všech těch... zdánlivých mocností“, totiž Turecka a Rakouska, snažil se Engels vysvětlovat ještě v březnu 1878 porážku Turecka „jedinak zradou, jednak obrovskou převahou“. Tak se vyjádřil Engels ve své zprávě „Evropští dělníci v roce 1877 pro newyorský socialistický časopis „The Labor Standard“ v březnu 1878.

Engels se tehdy stále ještě domníval, že skutečnost, že „Rusko dobylo většinu evropského Turecka, je samo o sobě jen předehrou k celoevropské válce“. Představoval si další vývoj tak, že „buď bude Rusko na nadcházející evropské konferenci (pokud se ovšem tato konference vůbec někdy sejde) muset natolik ustoupit z pozic, které nyní získalo, že při nepoměru mezi obrovskými oběťmi a hubenými výsledky přejde nespokojenost lidu nutně v násilný revoluční výbuch; anebo bude musit Rusko hájit své nově dobyté pozice v evropské válce.“ Engels si myslel, že Rusko je už vyčerpáno, že bude musit poskytnout lidu významné ústupky, a to za nynější situace by znamenalo začátek revoluce. „Je vyloučeno, aby ruská vláda revoluci unikla... Ale ruská revoluce, to je víc než pouhá změna vlády v samotném Rusku... Znamená to, že se Německo osvobodí od Pruska, neboť Prusko je odjakživa ruským výtvozem... Znamená to osvobození Polska. Znamená to, že se menší slovanské národnosti ve východní Evropě probudí z panslavistických snů... Zkrátka a dobře znamená to takovou změnu evropské situace, že ji musí dělníci každé země s radostí pozdravit.“ Už v lednu a pak znovu koncem března 1878 (v člancích „Dělnické hnutí v Německu, Francii, USA a Rusku“ a „Situace v Rusku“) vyslovil Engels názor, že „Rusko je země, která v nejbližší budoucnosti sehraje nejdůležitější úlohu“ — že brzy přijde v Rusku „rok 1789 a po něm nutně rok 1793“ apod.⁹⁵

⁹³ Liberálové hlasovali proti povolení úvěrů ve výši 6 mil. liber šterlinků, o něž žádala konzervativní vláda pro případ, že Anglie vstoupí do rusko-turecké války, aby zabránila obsazení Cařihradu ruskými vojsky. MES, 34, str. 679, pozn. 439.

⁹⁴ MES, 34, 368–369.

⁹⁵ MES, 19, str. 147, 167 a 180.

Výsledky berlínské konference komentovali Marx a Engels nepřímo až v září 1878, kdy na průběhu „turecké války“ dokazovali, „jak je shnilá celá Evropa“, a kdy se těšili, že „to praskne (revoluce) dřív, než jsme mohli očekávat“. Engels sice ještě v září 1878 přemýšlel o možnosti „nějaké změny v Cařihradě“ (ve vládě), protože se obával, že „jinak ta četná povstání v provinciích (evropského Turecka) přivodí takovou situaci, jak ji chtějí Rusové a Bismarck, aby nemusili splnit berlínskou smlouvu a mohli lovit v kalných vodách“. Ale Marx se zajímal o tyto nové události v Turecku či na rusko-tureckých a jiných hranicích, resp. o „incidenty (rozuměj povstání proti Turkům) v Turecku“ jen potud, „pokud to skýtá argumentum ad hominem pro politickou moudrost Evropy“.⁹⁶

5. Socialisté jednotlivých zemí o východní otázce

Z korespondence Marxe a Engelse mezi sebou a s jejich přáteli jsme se dozvěděli, jaký byl ohlas potlačení bulharského povstání tureckými bašibozuky v květnu 1876 v anglické společnosti. Z jiných pramenů se dovídáme, že také povstání v Bosně a Hercegovině v létě a na podzim 1875 vyvolalo sympatie části veřejnosti západoevropských států, konkrétně v Londýně a v Paříži. „Angličané s velkou okázalostí pořádají sbírky ve prospěch povstalců, ač vládě jejich na zachování Turecka nemálo záleží.“⁹⁷ Zdá se, že větší ohlas měly v Anglii (a také jinde v Evropě) zprávy o „bulharských hrůzách, které se staly v západní Evropě známé v červenci–srpnu 1876, a to i v dělnickém prostředí. Od konce srpna až do podzimu 1876 se konala četná dělnická shromáždění, z nichž byly odesílány rezoluce proti násilnostem páchaným na Bulharech ze strany Turků a proti podpoře Turecka ze strany anglické vlády. O jara 1877, kdy začala rusko-turecká válka, začali angličtí liberálové hlásat neutrální postoj anebo se přizpůsobovali politice za „ohraňování ruské agrese“. Dělníci však zůstávali na svých dřívějších pozicích a ještě v květnu 1877 – jak na to upozorňuje bulharská historiografie – vyslovovali angličtí dělníci nespokojenost s takovou politikou anglické vlády, která by vedla anglický lid do nespravedlivé války proti svobodě, přírodě a naději.⁹⁸

Vysvětlili jsme, že Marx s takovým postojem „dělnických vůdců“ n souhlasil a že se naopak těšil v lednu 1878 z té skutečnosti, že se „tato pakáž“ neodvážá přijít dělnictvu s takovými názory na oči. Představitelé „sociálně demokratického klubu“ v Londýně (k němuž patřil již zmíněný Barry)⁹⁹ zastávali ve východní otázce stanovisko shodné s postojem Marxe a Engelse: odmítali carskoruský panslavismus. V souvislosti s M. Barrym byl Marx nucen vyjádřit své stanovisko o východní otázce ještě v listopadu 1878. Barry byl jako delegát jmenovaného sociálně demokratického klubu v Londýně vyslán na „socialistický kongres“ v Paříži v září 1878 a tam se dostal do rozporu s francouzskými pořadateli, konkrétně s A. Talandierem (v roce 1864 člen Generální rady Mezinárodního dělnic-

⁹⁶ MES, 34, 109. (Engels Marxovi 18. 9. 1878), str. 114 (Engels Marxovi 21. 9. 1878) a str. 115 (Marx Engelsovi 24. 9. 1878).

⁹⁷ Budoucnost (Praha), č. 18, 12. 9. 1875 a Dělnické listy, 1. 9. 1875, č. 17.

⁹⁸ Chr. Christov, c. d., str. 30–32.

⁹⁹ MES, 34, str. 404–407.

kého sdružení, od r. 1876 poslanec francouzské sněmovny), který Barryho obvinil, že je „členem mezinárodní policie“. Talandier mimo jiné vytýkal Barrymu, že zastával jiné stanovisko ve východní otázce, než jaké propagoval francouzský časopis „L'Homme Libre“ (řízený Louisem Blancem). Talandierovi jako maloburžoaznímu radikálu se zdálo, že Barry „spáchal neodpuštělný hřích, když jednal ve východní otázce proti názorům »L'Homme Libre«“. Marx se Barryho zastal a napsal Talandierovi v listopadu 1878: „Pokud něco takového vrhá na člověka podezření k příslušnosti k mezinárodní policii, sdílela by většina socialistů Evropy a Spojených států smutný osud pana Barryho.“¹⁰⁰

Pokud jde o Francii, tam asi bylo těchto socialistů s výrazně protiruskými a zároveň protureckým zaměřením málo. Francouzští socialisté byli tehdy nadále maloburžoazními demokraty či radikály, kteří většinou dali najevo svou podporu nebo alespoň sympatie povstalcům v Hercegovině a Bosně již v roce 1875 a Bulharům v létě 1876. Francouzská buržoazie zastávala v letech 1875–1878 ve východní otázce vcelku „neutrální postoj“, který v podstatě vycházel ze zásady, že je nutné udržet v evropském Turecku status quo. Převážná část maloburžoazie a inteligence dávala najevo rozhořčení proti Turecku. Již citovaný Emil de Girardin publikoval v červnu 1876 v deníku „La France“ články proti teritoriální celistvosti osmanské říše. V srpnu 1876 pak zapůsobilo vystoupení Viktora Huga v parlamentě proti politice evropských vlád včetně francouzské a proti jednání „divé zvěře“ v Cařihradě. Francouzští dělníci však nevyjadřovali své sympatie Jihoslovanům masovými akcemi: vláda — stále ještě mající v paměti Komunu — zakazovala protestní akce.¹⁰¹ Zmíněné stanovisko časopisu „L'Homme Libre“ ve východní otázce v letech 1876 až 1877, o kterém se zmiňoval Marx ve svém dopise Talandierovi, přesně neznáme, ale z jiných zpráv o postoji Louise Blanca lze soudit, že protiturecké nebo projihoslovanské stanovisko tohoto časopisu bylo diktováno „lidskostí“ a nevycházelo z třídního rozboru mezinárodní situace.

Pokud jde o Německo, tam již známe Marxovy a Engelsovy instrukce Borkheimovi, Brackovi a Liebknechtovi. „Volksstaat“ a pak „Vorwärts“ jako ústřední orgány německé sociální demokracie zastávaly již v letech 1875–1876 názor, že povstání Jihoslovanů proti Turecku jsou „proruská“. Německé socialistické časopisy uveřejnily i dopisy srbských socialistů, ale považovaly jejich hodnocení za soukromé názory. Rovněž kampaň ve prospěch Bulharů odmítly. Když vypukla rusko-turecká válka, napomínal „Vorwärts“ německou vládu, aby se nespojovala s „ruskou kozáckou humanitou a kořalečnou kulturou“.¹⁰² „Vorwärts“ se ovšem odvolával také na „ruské socialisty“, na jejich brožuru „Ruští socialisté o východní otázce“, v níž byly odmítány argumenty ruské vlády o tom, že Rusko vede válku proti Turkům „jménem humanity a kultury“. Brožura „ruských socialistů“ upozorňovala na to, že carismus zapřel ruskému lidu tu skutečnost, že srbský lid v Bosně a Hercegovině povstal proti sultánovi i proti velkostatkářům: v ruském tisku byl zdůrazňován především útisk náboženský a národnostní. Redakce časopisu „Vorwärts“ k této části citované brožury

¹⁰⁰ MES, 34, 407 (Marx A. Talandierovi 10. 11. 1878).

¹⁰¹ Chr. Christov, c. d., 35–37.

¹⁰² Vorwärts (Berlin), 29. 4. 1877, č. 50, str. 1.

dodala, že lid Bosny a Hercegoviny „povstal, podnícen ruskými agenty“.¹⁰³

Vedoucí redaktor časopisu „Vorwärts“, W. Liebknecht, vydal v lednu 1878 již zmíněnou brožuru „O východní otázce aneb Má být Evropa pokozáčtěna?“. Liebknecht zde volal na adresu své vlády a také Anglie, Francie a Rakouska, aby se evropské země postavily proti Rusku „taseným mečem“. V druhém vydání této brožury z konce února 1878 připojil Liebknecht k tomuto svému „varovnému slovu k německému lidu“ již známé Marxovy dva dopisy, jejichž obsah komentoval takto: „Uvádím na závěr ještě dva dopisy jednoho přítele, jenž prostudoval východní otázku jako sotva kdo jiný. Pronikavý soud, jistý přehled, rozsáhlé vědomosti prozrazují mistra...“ Některé základní myšlenky z Marxových dopisů použil Liebknecht ve svém projevu v říšském sněmu dne 19. února 1878, který pak vydal v brožuře „Die Orientdebatte im deutschen Reichstag“.¹⁰⁴

Ale ve Švýcarsku odpověděl Liebknechtovi Heinrich Levy nejdříve ve „Vorwärts“ a pak ve zvláštní brožuře „Zur orientalischen Frage oder: Soll die sozialistische Arbeiterpartei türkisch werden?“. Autor zde vyšel z teze, že „vystupuje-li Rusko proti Turecku a Rakousku, žádá tím proti své vůli revoluční přeměnu: zřízení svobodných států na troskách historických národnostních států“.¹⁰⁵

V dělnickém hnutí v Rakousku se reagovalo na výbuch povstání v Hercegovině a v Bosně v létě 1875 podle okolností s určitým porozuměním i s trochou nedůvěry anebo s vyloženými sympatiemi. Vzhledem k tomu, že socialisté z Rakouska vytvořili v roce 1874 společnou stranu s programem, v němž nechybělo ani právo národů na sebeurčení, byla půda pro pochopení cílů povstání v Hercegovině a Bosně dost příznivá. Karel Kautsky, který právě začínal působit ve vídeňském socialistickém hnutí, napsal sice do říšskoněmeckého časopisu „Volksstaat“ v roce 1875 větší úvahu o zbytečnosti „národnostního principu“ v období zesílené „mezinárodní spolupráce“,¹⁰⁶ ale zase orgán německorakouských socialistů „Gleichheit“ otiskla v roce 1875 článek „Die Nationalitätenfrage“, který pak vyšel i v pražské „Budoucnosti“. V článku se říká, že socialisté podporují každé společenské hnutí, které bojuje proti útlaku ze strany vládnoucích sil. Zájem socialistického hnutí se shoduje se zájmy národních hnutí, pokud tato hnutí bojují proti utlačovatelům.¹⁰⁷ Tento článek předcházel povstání v Hercegovině. A protože ve Vídni a jinde v habsburské monarchii věděli tehdy, že v Srbsku již pracují socialisté a byla známá i brožura Vasy Pelagiće „Poselství mým přátelům, kteří ještě pod tureckou porobou sténají“,¹⁰⁸ přijali rakouští socialisté povstání v Hercegovině jako povstání sociální. „Gleichheit“ uveřejnila v srpnu a září 1875 dva větší články „od jednoho srbského člena strany“ (byl to V. M. Ljotić), které vysvětlily povstání jako „osvobozenecý boj rájů na Balkáně“. Autor tu

¹⁰³ Vorwärts, 25. 5. 1877, č. 60, str. 1.

¹⁰⁴ MES, 34, str. 678, pozn. 436.

¹⁰⁵ Literaturu o Levym viz v mém článku „Velká východní krize“, Slovanský přehled, 1976 – 2, str. 123.

¹⁰⁶ K. K a u t s k y, Erinnerungen und Erörterungen. Herausgegeben von B. K a u t s k y, 'S-Gravenhage 1960, str. 358.

¹⁰⁷ Zd. Š o l l e, Internacionála a Rakousko, Praha 1966, str. 203, pozn. 103.

¹⁰⁸ Budoucnost, roč. II, č. 1 a 2, leden 1875.

zároveň odpovídal na „drzé vystupování rozličných vídeňských časopisů, zejména »Neue Freie Presse«, proti povstání na Balkáně“.¹⁰⁹

Čtenáři „Gleichheit“ a také pražské „Budoucnosti“ (která Ljotičovy články přetiskla) se tak dověděli o příčinách povstání nevolných rolníků v Hercegovině a v Bosně proti nadvládě muslimských begů a tureckých úřadů. Cílem osmanské říše je „opanovati přemožené národy“, mohamedánství i korán jsou zpátečnické, a proto je třeba provést „sociální revoluci, která úplně osvobození z tureckého jha za cíl bude míti. Pakli diplomatické mocnosti tuto (revoluci) vyvinouti se nenechají, omezíce nyníjší sociální hnutí ráje, hledíce svým zakročením zpuchřelou soustavu tureckou zachovat, postavějí tím nyníjšímu hnutí v cestu překážku, která v době, kdy hnutí toto na přispění národů, které zájem lidskosti nade vše cení, se bude moci spolehnouti, tím lehčeji odstraněna bude“.¹¹⁰

V dalších letech se však postoje německorakouských a českých socialistů lišily. Český socialistický tisk věnoval událostem v Bosně a pak v Bulharsku více pozornosti, upozorňoval na to, že „povstání hercegovské nabývá ve světě stále více příznivců“. Podle „Budoucnosti“ nebylo tehdy v srpnu—září 1875 „v Evropě země ani národa, vyjma národa maďarského (?!), který by nebyl přispěl třeba jen malíčkostí nešťastným rodinám po padlých za samostatnost Bosny a Hercegoviny“ (podtrhl J. K.).¹¹¹ „Budoucnost“ se ohrazovala proti psaní německých buržoazních časopisů a zdůrazňovala, že „povstání v Hercegovině je předchůdcem sociální revoluce na balkánském poloostrově“. Přála si přitom, aby „panství turecké v Evropě bylo již na hromadě“, a proto vyzývala, „ať každý lidumil přeje zdar zbraním povstaleckým“.¹¹²

Sympatie pro jižní Slovany, vyjadřované v české společnosti všeslovansky, ovlivňovaly i české socialisty v pohledu na Turecko. „Dělnické listy“ se těšily v srpnu 1875, že „vypršela hodina smrti panství tureckému v Evropě navzdory diplomatům a rozličným kejklířům politickým“.¹¹³ Od sudky „panství tureckého“, jehož konec „nadobro“ (ve smyslu úplně — J. K.) si musí přát „každý člověk, který poznal jen stéblo lidskosti“, se v „Dělnických listech“ jen málo lišily od psaní českého maloburžoazního radikálně slovanského tisku. „Dělnické listy“ dokonce tak trochu litovaly, že Rusko „je dosud zaměstnáno pokořováním národa v Chivě a Kokandě a nemá tedy času Slovanům pod tureckým jhem sténajících se zastávat“.

Takové očekávání pomoci Ruska jižním Slovanům nemohli přijímat a projevovat německorakouští socialisté. V jejich řadách docházelo v letech 1875—1876 k roztržkám, vyvolávaným mimo jiné i perzekucí. V roce 1876 se na sjezdu ve Vídeňském Novém městě již nemluvalo o právu národů na sebeurčení a vůbec byly některými socialisty zamítány všechny národní snahy. „Slovo národnost je nám prázdným zvukem, který zaniká před společenskými zájmy, jež nás spojují“, praví se v nově přijatém programu německorakouských socialistů.¹¹⁴ Nový ústřední orgán (sociálně

¹⁰⁹ Šolle, c. d., str. 144 a pozn. 104 na str. 204.

¹¹⁰ Cituji podle českého znění v Budoucnosti, II, č. 18, 15. 9. 1875.

¹¹¹ Tamtéž, str. 2.

¹¹² Budoucnost, II, 19, 6. 10. 1875.

¹¹³ Dělnické listy, IV, 16, 16. 8. 1875.

¹¹⁴ H. Steiner, Dělnické hnutí v Rakousku 1867—1889, Praha 1964, str. 171.

demokratické dělnické strany Rakouska) „Der Sozialist“ (začal vycházet v říjnu 1877) se díval na situaci na Balkáně z hlediska starší západoevropské a německé představy o „ruském cestujícím rublu“, který „připravoval válku“ proti Turecku již od roku 1876. „Der Sozialist“ posuzoval rusko-tureckou válku tak, že Rusko je obrovské a útočí, kdežto Turecko je menší a brání se. Přijímala se či objevovala se Marxova a Engelsova teze (pravděpodobně prostředkovaná „Vorwärtsem“), že porážky ruských armád ničí ruský despotismus. Upozorňovalo se dále na to, že „mezi ruským lidem vzniká hnutí, jehož závěrečné výsledky nelze ještě dohlédnout“. Při takovém pohledu na rusko-tureckou válku nezbyvalo místo na Jiho-slovany v evropském Turecku. Pozornost se soustřeďovala k tomu, že válka může skončit porážkou Ruska a jeho revolucí. Pravděpodobně nebude vyřešena východní otázka, ale „změny v Rusku – to bude nejpěknější úspěch této barbarské války!“¹¹⁵

Čeští socialisté se nadále i v letech 1876–1877 zastávali „utlačovaných bratří na slovanském jihu“. Byl však rozdíl v referování „Budoucnosti“ a „Dělnických listů“. „Dělnické listy“ posuzovaly události na Balkáně jako „válku slovanskou“ proti „tyranským Asiatům“ a těšily se, že „Rusové dobudou Cařihrad“ atd. „Budoucnost“ naopak neváhala kritizovat carské Rusko, takže český buržoazní tisk dokonce vytýkal sociálním demokratům, že „zrazují“, že „nadržují Turecku“ atd. Články „Budoucnosti“ pochopitelně „nezrazovaly slovanskou věc“ a ani „nenadržovaly Turecku“. Postoj „Budoucnosti“ vyjadřuje toto konstatování: „Nejsme tak blouzniví, abychom od Ruska ve prospěch Slovanů balkánských mnoho očekávali, proto však přece nemůžeme nikdy se vysloviti pro to, aby Slované tito opět pod svrchovaností Turecka ponechání byli.“¹¹⁶ Rozdíl v obsahu článků německého časopisu „Der Sozialist“ a „Dělnických listů“ se stal ještě více zřejmý v prosinci 1877, když pádem Plevna se otevřela ruským vojskům cesta na Cařihrad. „Der Sozialist“ komentoval pád Plevna s určitou tendencí soucitu se „statečnými Turky“ a hlavně projevil obavu, aby nebylo Rakousko poškozeno ve svých zájmech nastávajícím mírem, totiž „uzavřením Dunaje“ a „ruským protektorátem“ nad dunajskými státy. „Der Sozialist“ posuzoval situaci na Balkáně „z hlediska lidu, o jehož ekonomickou situaci se v první řadě jedná“. Ve skutečnosti však posuzovali německorakouští socialisté novou situaci na Balkáně z hlediska *jen* lidu Rakouska. „Kdyby byl všechen hospodářský život národa přeměněn na zásadách socialismu a osvobozen tak od výkyvů světového trhu, pak by se mohlo přihlížet k východisku východního dramatu s větším klidem, třebaže tu z hlediska humanity (ve vztahu k Turecku!) zůstává stále ještě mnoho politováníhodného“.¹¹⁷ „Der Sozialist“ byl ochoten, aby socialisté „z čistě lidského hlediska“ odsoudili „turecké zvůle“, ale z hlediska ekonomiky, z hlediska zahraničního obchodu Rakousko-Uherska, který šel po Dunaji a na Balkán, viděl „Der Sozialist“ v nové situaci (v navrhovaných změnách v míru drinopolském), totiž v „ustavení slovanských států pod ruským protektorátem“, „nebezpečí, že bude (zahraniční obchod Rakouska – J. K.) obklíčen ruským celním územím“.¹¹⁸

¹¹⁵ Der Sozialist, I, č. 2, 11. 10. 1877, „Rußlands nächste Zukunft“.

¹¹⁶ Slovanství v národním životě Čechů a Slováků, Praha 1968, 279.

¹¹⁷ Der Sozialist I, 13. 12. 1877, č. 11, úvodník „Was nun?“

Naproti tomu „Dělnické listy“ nadšeně přijímaly zprávu o pádu Plevna a o tom, že „šťěstí válečné naklonilo se úplně ke zbráním slovanským“. Dělnické listy souhlasily s návrhy na zřízení samosprávného Bulharska a s dalšími podmínkami drinopolského míru.¹¹⁹ „Der Sozialist“ zase viděl v drinopolském míru nejen „zánik evropského Turecka“, ale domníval se, že „také trvání Rakousko-Uherska je tím bezprostředně ohroženo“.¹²⁰ A zatímco „Dělnické listy“ se rozhořčovaly nad tím, že Rusko ponechává Bosnu-Hercegovinu Turkům, a posmívaly se českým buržoazním listům, že je „konec písničky“ (s láskou k carskému Rusku – J. K.),¹²¹ „Der Sozialist“ projevil sympatie pokusu o povstání mohamedánského obyvatelstva v Rumelii a jižním Bulharsku. Při této příležitosti „Der Sozialist“ poznamenal, že „ti, kdož se kdysi rozčilovali nad bulharskými hrůzami, mají teď nejlepší příležitost dokázat svou nestranost a ať se nadchnou pro povstání Turků“.¹²²

Oba jmenované socialistické časopisy se však přece jen shodly v létě a na podzim 1878 v tom, že odsuzovaly rakousko-uherskou okupaci Bosny a Hercegoviny a projevíly sympatie odporu místního obyvatelstva proti rakousko-uherskému vojsku. „Ohled na pana návladního“ nedovoloval stranickým časopisům v Rakousku vyjádřit zásadní odmítnutí okupace a „vyslovit mínění o chování rakouské vlády v této tak často ventilované a nyní krvavou cestou řešené otázce“, ale i tak se podařilo rakouským sociálním demokratům vyslovit nespokojenost s tím, že „tentokrát jsou to synové našeho lidu, kteří svými těly pokrývají půdu zbrocenou krví, vyrvání životu smrtícím olovem zoufale bránícího se národa“. Liberecký orgán strany „Der Arbeiterfreund“ prohlásil jasně, že „rakouský lid s okupací nesouhlasil“, a přiznával a podporoval právo „Bosňanů“, kteří „se brání »pacifikaci« Rakušanů, jak dovedou . . . a z nadšení pro své náboženství (mohamedánství! – J. K.) i z vlastenectví sáhli ke zbráním . . .“ Ústřední orgán celorakouské sociální demokracie „Der Sozialist“ odmítal tehdy psaní německého buržoazního tisku, který naopak v postupu c. k. armády viděl výkon „vlastenectví“ a v povstalcích pak „lupiče“. Také socialisté z Uher protestovali na svém shromáždění v Budapešti dne 19. srpna 1878 proti okupaci Bosny a Hercegoviny a proti krvavé válce.¹²³

České a německé časopisy socialistického hnutí v Rakousku se posléze shodovaly v posuzování úlohy carského Ruska¹²⁴ a v očekávání „změn v Rusku“.

V Evropě se začalo poznávat už od přelomu 60.–70. let, že v Rusku „to vře“. Projevy nespokojenosti ruského lidu, útoky proti carismu, které prováděli narodníci a „sociální revolucionáři“ a postupně i tovární dělníci, byly v Evropě hodnoceny jako činy „ruských socialistů“. Soudní procesy proti narodníkům a revolucionářům a prvním socialistům, o nichž se po-

¹¹⁸ Der Sozialist, 3. 1. 1878, č. 1, úvodník „Nach dem ersten Actenschluß“ a č. 5, 31. 1. 1878, úvodník „Gewitterwolken“.

¹¹⁹ Dělnické listy, č. 7, 8 a 9 z prosince 1877 a ledna 1878.

¹²⁰ Der Sozialist, 7. 2. 1878, str. 4.

¹²¹ Dělnické listy, č. 12, 20. 3. 1878, úvodník „Konec písničky“.

¹²² Der Sozialist, č. 18, 5. 5. 1878, str. 3.

¹²³ Steiner, c. d., str. 189–192.

¹²⁴ Dělnické listy, č. 13, 11. 4. 1878, str. 4.

kroková a socialistická veřejnost západní a střední Evropy dovídala od ruských emigrantů, vyvolávala rozhořčení proti carismu a zároveň posilovala představy o příští „revoluci“ v Rusku.

Ruští radikální či revoluční demokraté se sice přidávali v letech 1875 až 1876 k projevům sympatií ruské společnosti k jižním Slovanům¹²⁵ a část pokrokové inteligence byla ochotna souhlasit i s válkou Ruska proti Turecku na pomoc jižním Slovanům, ale skupina lidí kolem časopisu „Vperjod“ pod vedením P. L. Lavrova odmítala kampaň za „osvobození bratrů“ a naopak žádala, aby se nejdříve bojovalo za osvobození ruského lidu. Vysvětlili jsme již, jak Marx a Engels i jiní čerpali právě z časopisu „Vperjod“, kdežto stanovisko narodníků a sociálních revolucionářů či pokrokové inteligence doma v Rusku ve prospěch jižních Slovanů bylo v Evropě málo známé.

Závěr

Přistupující k závěrečnému zhodnocení názorů K. Marxe a B. Engelse i dalších socialistických teoretiků či jednotlivých časopisů i stran a skupin, resp. celé I. internacionály na východní otázku a konkrétně na řešení poměrů v jihovýchodní Evropě v letech 1860–1878, můžeme předběžně konstatovat:

1. Na rozdíl od let 1853–1856, kdy Marx s Engelsem viděli nutnost pádu osmanské říše a její nahrazení nějakým „křesťanským“ státem, buď „řeckým císařstvím“ anebo „federací slovanských států“, v 60. a 70. letech si jmenovaní raději přáli zachování osmanské říše než její rozbití carským Ruskem a utvoření „ruských protektorátů“ na Balkáně.

2. Zatímco v letech 1849–1851 a 1853–1856 chápali rusofilství jižních Slovanů jako více méně přirozenou reakci jejich celkových poměrů v „evropském Turecku“ a viděli v politice evropských velmocí za udržení statu quo v jihovýchodní Evropě překážku pronikání a rozvoje civilizace, v 60. letech a hlavně v letech 1875–1878 zásadně odmítali protiturecká hnutí Jihoslovanů jako projev spojenectví s Ruskem.

3. Marx a Engels prosadili v programu I. internacionály zásadu „nutnosti odstranit vliv Ruska v Evropě“, „čelit přehmatům Ruska“ a „zabránit nebezpečí hrozící Evropě od Moskalů apod.“ „Panslavismus“, který chápali jako „rusky pojatý »národnostní princip«“ a který Rusko chce použít i vůči Srbům, Chorvatům a ostatním „zbytkům někdejších národů v Turecku, Uhrách a Německu“, musili proto nutně a zásadně odmítat. Tato směrnice pro „zahraniční politickou linii“ mezinárodního socialistického hnutí musila ve vztahu k Turecku, resp. k „evropskému Turecku“ znamenat tento úkol: Nedovolit carskému Rusku obsadit Bospor a Dardanely, zabránit carismu v jeho cestě k Jadranu a do střední Evropy!

4. Konkrétně ve vztahu k Turecku změnili Marx a Engels své starší pesimistické soudy o možnosti či nemožnosti trvání osmanské říše a spolu s dalšími socialisty Anglie a Německa hledali v Turecku „zdravé jádro národa“, začali uznávat jeho „vojenskou zdatnost“, spoléhali na nástup pokrokovějších sil (mladoosmanství, mladoturectví) proti reakční vládnoucí vrstvě a zejména proti „proruskému serailu“.

¹²⁵ Obšírně líčí tyto sympatie Chr. Christov, c. d., str. 24–27.

5. Ze staršího období převzali Marx a Engels představu, že východní otázku konečně rozřeší až „evropská revoluce“, která posune „brány revoluce“ do Petrohradu a Cařihradu. V 70. letech začali oba jmenovaní a s nimi i další socialisté očekávat provedení revoluce právě či nejdříve v Rusku.

Co bylo příčinou této změny názorů K. Marxe a B. Engelse ve vztahu k Turecku a k národům jihovýchodní Evropy, co posilovalo jejich názory o reakční úloze Ruska?

Odpověď na tuto otázku lze vyjádřit spíše jako konstatování, že Marx, Engels, Liebknecht a další posuzovali protiturecká hnutí jižních Slovanů a válku Ruska proti Turecku z těchto hledisek:

a) Vítězství Ruska nad Tureckem by ohrožovalo vyspělejší a pokrokovější západní Evropu a pochopitelně i socialistické hnutí.

b) Despotismus v Rusku kritizovali sami Rusové, kteří odhalovali panslavismus jako nástroj ruské zahraniční politiky. Porážka ruských vojsk ve válce s Tureckem urychlí revoluční vření v Rusku. A revoluce v Rusku rozřeší jak východní otázku, tak i osvobodí Německo od „Pruska“ a učiní zbytečnou existenci Rakouska.

c) Balkánské státy byly proruské, monarchistické a rovněž vnitřně zastalé – a neměly tudíž právo „osvobozovat“.

Marxistická a především sovětská historiografie soudí, že Marx s Engelsem přecenili možnost vzniku sociální revoluce v Rusku už v 70. letech. Ze sovětských, bulharských i z jugoslávských prací o Turecku a dějinách balkánských národů lze vyvodit i další závěr, že Marx, Engels a Liebknecht přecenili možnost „zdravého jádra“ v Turecku v té době: lze dále říci, že evropští socialisté nedocenili (nebo neznali dostatečně) tehdy v 70. letech ideologii pokrokových a přímo socialistických sil (a jejich federalistický program) balkánských národů.

Teze německých a německorakouských socialistů o „obrané“ válce Turecka proti Rusku vyplynula, zdá se, ze zúžení celé balkánské problematiky jen na rusko-tureckou válku. Nejdříve přece bylo povstání proti nadvládě a za osvobození samých Jihoslovanů a potom válka Ruska proti Turecku. Je ovšem možné, že obraz Turecka, jak jsme jej citovali podle Šusty (že Turecko představují begové, bašibozuci, fanarioti, Čerkesové, škipetarští horalé a negramotní sedláci z Anatólie), je více méně jednostranný a že poznání mladoturecké ideologie by tento obraz změnilo anebo alespoň zmírnilo. Sovětská, bulharská a do jisté míry i jugoslávská historiografie více kritizuje než kladně hodnotí činnost Midhat paši a obsah ústavy z prosince 1876. Lze přijmout závěr sovětských badatelů, kteří na jedné straně uznávají, že ústava z roku 1876 mohla přinést tehdejšímu Turecku určitý pokrok, kdyby ovšem byla uskutečněna, ale na druhé straně upozorňují na to, že některé články této ústavy snižovaly její kladný význam. Skutečností zůstává, že starý režim se udržel při moci.¹²⁶

Mohli bychom tedy předběžně uzavřít naše hodnocení o postavení Turecka ve válce s Ruskem v letech 1877–1878 asi takto: Sympatie pro Turky jako důsledek přání porážky Ruska, která urychlí v Rusku a pak v celé Evropě včetně Turecka sociální revoluci, byly by oprávněné, kdyby

¹²⁶ Novodobé dějiny orientálních zemí, II, 356–357.

zároveň přihlížely k zájmům netureckých národů osmanské říše, kdyby byly sympatie pro Turky provázeny i nabádáním ke změně politiky ve vztahu k netureckým národům.

Monarchistické režimy v Rumunsku, Srbsku a Černé Hoře nemohly získat nějaké sympatie evropské pokrokové veřejnosti, tím méně socialistického hnutí. Však v samém Srbsku se ozývala silná kritika proti postupu knížete Milana Obrenoviće v zahraniční politice (byl závislý na rakousko-uherské vládě) i ve vnitřních poměrech (zaváděl absolutismus). Kníže Milan dokonce na přání Vídně dal zatknout v lednu 1876 Vasu Pelagiće, který byl internován v Rakousku, aby nemohl ovlivňovat vývoj v Bosně.¹²⁷ Ale na druhé straně sám fakt, že v hnutí povstalců se uplatňoval vliv socialisticky smýšlejících revolucionářů a že v Srbsku působili socialisté a vydávali do dubna 1876 své tiskoviny, že tito socialisté dávali povstání v Hercegovině a Bosně cíle „osvobození od tureckého jha“ ve formě „sociální revoluce“, vede k závěru, že toto balkánské slovanství by nebylo procarským panslavismem. Na Balkáně a konkrétně mezi Jihoslovany se sice v různých buržoazních koncepcích federalizace jihovýchodní Evropy počítalo s pomocí Ruska (a s pomocí kterého státu nebo kterého hnutí se dalo počítat?), ale zároveň i tento měšťanský federalismus byl v podstatě opozicí proti buržoazně statkářskému loajalismu. Socialisté pak rozvíjeli federalismus s cílem měnit i společenské základy v novém jihoslovanském soustátí nebo dokonce ve „východním Švýcarsku“. Novější bulharská a zejména jugoslávská literatura soudí, že ideologie jihoslovanského nebo celobalkánského federalismu (k Jihoslovánům se přidávali občas i Rumuni v Sedmihradsku i ve Sjednoceném knížectví) z 60. a začátku 70. let byla „projevem nepochybně pokrokového myšlení své doby“.¹²⁸

O silném vlivu srbských socialistů v jejich zemi informoval v březnu 1878 i časopis německé sociální demokracie „Vorwärts“. Tento časopis správně upozorňoval na to, že srbští socialisté požadovali, aby Srbsko bylo samo samostatné, má-li osvobozovat druhé, ale informace byla poněkud nepřesná, takže ve svém celkovém dojmu mohla sloužit jako další argument pro potvrzení představy, že z hlediska socialismu nebylo možno sympatizovat s válkou Srbska proti Turecku.¹²⁹ Ve skutečnosti srbští socialisté v létě a na podzim 1875 naopak vytýkali knížeti a vládě, že nechce pomoci povstalcům, že jeho výmluvy „Evropa je proti válce Srbska“ jsou neopodstatněné v tom, že Evropa je především veřejné mínění, které schvaluje „hercegovsko-bosenskou revoluci (!)“¹³⁰

Pokoušejíce se v závěru o zjištění existujících tendencí a programů, směřujících či navrhuujících řešení poměrů v jihovýchodní Evropě, můžeme konstatovat:

¹²⁷ Havránková, c. d., str. 9.

¹²⁸ Dim. Djordjević, Projects for the Federation of South-East Europe, Balcanica I, str. 145. — Podobně i D. A. Popinko, O stanovenii socialističeskich vzgljadov Vasa Pelagiča, sborník Slavjano-balkanskije issledovanija, Moskva 1972. Kr. Šarova, Ljuban Karavelov, Sofia 1970. — K. Milutinović, Federalističke koncepcije Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića, Balcanica V, str. 93 a 97.

¹²⁹ Vorwärts, 1. 3. 1878, č. 25 a č. 26: „Die Haltung unserer serbischen Parteigenossen in der Orientfrage. Ein Beitrag zur Tagespolitik von C. Stichler.“

¹³⁰ Kl. Džambazovski, Ideje o balkanskoj i južnoslovenskoj federaciji u doba Svetozara Markovića, Balcanica V, 138–144.

1. Vzhledem k celkové situaci v Evropě v druhé polovině 70. let, nebylo možno počítat s tím, že by válka „Západu“ proti carskému Rusku dostala revolučně demokratický charakter. Tuto tezi radikálních demokratů a Marxe i Engelse z roku 1848 vyvrátila vlastně již Krymská válka. Marx s Engelsem připouštěli ještě v letech 1875–1878 možnost, že celoevropská válka by přiblížila socialistickou revoluci nejen v Rusku, ale i jinde v Evropě, ale od podzimu 1879 naopak upozorňovali na to, že evropská válka, v níž by určitě stálo Německo nejen proti Rusku, ale i proti Francii, by vyvolala vzájemný šovinismus, což by uškodilo socialistickému hnutí, vrhla by je o 20 let zpět a stala by se „naším největším neštěstím“.¹³¹

2. Celková situace v Evropě, kdy po Komuně končí éra radikální demokracie a kdy je socialistické hnutí všude pronásledováno a pak přestává fungovat jeho organizační centrum (I. internacionála), neumožňovala žádnému národnímu hnutí, namířenému proti nadvládě ve „východní“ Evropě, počítat s podporou demokratických sil západní Evropy. Demokratické síly nerovnoprávných národů, konkrétně máme na mysli národy balkánské, nebyly s to samy o sobě vést vítězně osvobozenecy boj. Za takové situace zbývalo:

a) Spoléhat anebo i volat o pomoc Rusko, jehož válka proti Turecku, i když sledovala pochopitelně vlastní cíle na Bosporu a v Úžinách, objektivně národně osvobozenecy boji jižních Slovanů pomáhala. Tak posuzuje i léta 1876–1878 zejména bulharská marxistická historiografie.

b) Anebo čekat, až bude provedena revoluce v západní Evropě a v Rusku. Nekomplikovat protitureckým hnutím mezinárodní vztahy a hlavně nezavdávat Rusku příčinu vést „panslavistickou válku jako poslední spásu carismu“. Takové stanovisko zastával Engels ještě v roce 1882.¹³²

3. Aktivní vystoupení Ruska proti Turecku „ve prospěch jižních Slovanů“ vyvolalo u Marxe, Engelse, Liebknechta i dalších podezření a obavy. Vysvětlili jsme již, proč tomu tak bylo. A tak sympatie jižním Slovanům projevíli v letech 1875–1876 v západní Evropě především příslušníci inteligence a ti z řad socialistů ve Francii, Anglii, Rakousku a Rusku nebo i v Německu, kteří vycházeli nadále ze starších obecných zásad humanity. Lze dále říci, že tito socialisté byli více méně ovlivněni postojem radikální či demokratické maloburžoazie svých národů, jejichž představitelé zastávali protiturecké stanovisko ve prospěch „křesťanů“ nebo „slovanských bratří“.

4. Názory srbských socialistů z let 1875–1876, které se nám zdají vhodným návodem i k hodnocení všech názorů na řešení východní otázky v 70. letech, znali především socialisté z Rakouska. Válka Ruska proti Turecku však rozdělila názory socialistů i v habsburské monarchii více méně podle národnosti. Německorakouští socialisté přijímali stanovisko zásadního odmítání vlivu ruského carismu, slovanští socialisté byli zase ovlivněni více či méně slovanofilstvím. Východisko k socialistickému hodnocení viděla pražská „Budoucnost“: Nelze očekávat svobodu od carského Ruska, ale nelze si ani přát pokračování útisku jižních Slovanů.

¹³¹ MES, 34, str. 133 (Engels Marxovi 9. 9. 1879), 136 (Marx Engelsovi 10. 9. 1879) a 488 (Engels Bebelovi 16. 12. 1879).

¹³² MES, 35, str. 320–321 (Engels Bernsteinovi 22. 2. 1882).

**ВОСТОЧНЫЙ ИЛИ БАЛКАНСКИЙ ВОПРОС В XIX ВЕКЕ
(ДО 1878 ГОДА)
ВЗГЛЯДЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО
ДВИЖЕНИЯ**

Автор исследует высказывания К. Маркса, Ф. Энгельса и других социалистических деятелей о „восточном вопросе“, т. е. о Турции, о русско-турецких войнах, об отношениях великих держав к Османской империи и о движении южных славян и других балканских народов против Турции. Исследование ставит себе целью содействовать познанию истории „международной политики“ социалистического движения и социалистической теории национального вопроса.

В научной литературе до сих пор обращалось внимание на произведения К. Маркса и Ф. Энгельса прежде всего из сороковых и пятидесятих годов прошлого века; взгляды обоих основателей научного социализма в семидесятых годах, высказанные в переписке между собой и с друзьями, до сих пор не достаточно исследованы. Ещё в пятидесятих годах 19 столетия Маркс и Энгельс желали славянам несколько раз успехов в их борьбе против Турции и сумели себе представить возникновение собственной государственности турецких славян, однако в семидесятых годах они высказывались о движении южных славян отрицательно: считали их движение результатом „русского подстрекательства“ и оценивали борьбу против Османской империи как помощь продвижению царской России к Юговостоку и на Запад. Пока не вспыхнет революция в России, лучше будет поддержать Турцию против царизма и панславизма. Существование власти Османской империи на Балканах считали они (и Либкнехт) важным ограждением продвижения России в Боспору.

Взгляды многих социалистов, в том числе Маркса и Энгельса, возможно объяснить сжато следующим образом:

Победа России над Турцией угрожает более развитую и передовую западную Европу.

Борьба южных славян или других балканских народов против Турции объективно помогает царизму.

Против деспотизма и панславизма в России выступают сами русские революционные демократы и социалисты.

Поражение России от Турции подстрекнет революционное движение в России и победа революции разрешит тоже восточный вопрос, ослабит реакцию в Пруссии и даже существование Австро-Венгрии станет анахроническим.

Некоторые социалисты в западной Европе выразили южным славянам благосклонность (которую обосновывали общими гуманитарными принципами), русские даже пришли помочь повстанцам в Боснии и Герцеговине. Чешские социалисты видели в восстании в Герцеговине „социалистическую — социальную — революцию“. Войну России против Турции как средство освобождения славян они не приветствовали, однако не могли согласиться с гнётом славян в Османской империи. Австрийские (немецкоавстрийские) социалисты сначала симпатизировали восстанию в Босне, но позже принимали взгляды В. Либкнехта. Воззрения Г. Лэвы не были известны.

DIE ORIENT- ODER BALKANFRAGE IM 19. JH.

(BIS ZUM JAHR 1878)

DIE HALTUNG

DER INTERNATIONALEN SOZIALISTISCHEN BEWEGUNG

Der Verf. untersucht die Anschauungen von K. Marx, Fr. Engels sowie der weiteren sozialistischen Theoretiker der fünfziger und siebziger Jahre des vorigen Jh. über die „Orientfrage“, nämlich über die Türkei, über die russisch-türkischen Kriege, über Beziehungen der Großmächte zur Türkei, über die antitürkische Bewegung der Südslawen sowie anderer Balkanvölker. Die Arbeit hat sich zum Ziel gesetzt, zu einer weiteren Erkenntnis der Geschichte „der internationalen Politik“ der sozialistischen Bewegung und der Theorie der Nationalitätenfrage beizutragen.

Die vorliegende Arbeit gliedert sich in zwei Teile, wobei der erste Teil mit dem Ende des Krimkrieges (1853—1856) und der zweite Teil mit dem Berliner Kongreß im J. 1878 abschließt. In beiden Teilen verfolgt der Verf. die Situation in der Türkei, die Situation und Ideologie der Balkanstaaten (hier insbesondere die Idee einer Balkan- oder südslawischen Föderation), ferner die Beziehung der Großmächte zur Türkei sowie die Anschauungen von Marx, Engels, Lasalle, Liebknecht, Kautsky, H. Lewy und anderer über die Lösung der Orientfrage“.

„Bisher haben die Forscher ihr Augenmerk vor allem auf die Werke von K. Marx und Fr. Engels aus der Zeit der ersten Hälfte der fünfziger Jahre gerichtet. Demgegenüber wurden die Anschauungen der beiden Begründer des wissenschaftlichen Sozialismus aus den siebziger Jahren, die vor allem im gegenseitigen persönlichen Briefwechsel zu finden sind, aber auch in dem, der mit Freunden geführt wurde, sehr wenig oder überhaupt nicht beachtet. Der Verf. versuchte die Anschauungen der beiden Klassiker des wissenschaftlichen Sozialismus sowie einiger anderer Theoretiker aus den fünfziger und siebziger Jahren miteinander zu vergleichen. Der negative Standpunkt gegenüber der Bewegung der Südslawen in den siebziger Jahren ergab sich aus den Befürchtungen vor möglichem Vordringen des zaristischen Rußlands nach Konstantinopel und dann nach Europa. Als eines der Hindernisse des Vordringens des russischen Zarismus und des Panslawismus haben Marx und Engels und nach ihnen insbesondere W. Liebknecht auch die Türkei angesehen. Im Grunde läßt sich sagen, daß Marx und Engels die Orientfrage der siebziger Jahre von folgenden Gesichtspunkten aus beurteilt haben:

a) Der Sieg Rußlands über die Türkei würde das weiter entwickelte und fortschrittlichere Westeuropa bedrohen.

b) Die Südslawen und andere Balkanvölker haben ihre antitürkische Bewegung objektiv als Verbündete des russischen Zarismus geführt.

c) Gegen den Despotismus und Panslawismus sind in Rußland die Russen aufgetreten. Die Niederlage Rußlands im Krieg gegen die Türkei beschleunigt die revolutionäre Bewegung in Rußland, und die Revolution in Rußland löst sodann die Orientfrage, beseitigt die Reaktion in Preußen und verhilft dazu, daß die Existenz Österreich-Ungarns anachronistisch wird.

Marx und Engels haben zwar ihren Einfluß auf eine ganze Reihe von deutschen, englischen und französischen Sozialisten ausgeübt und trotzdem gab es einige Sozialisten im westlichen Europa, in Deutschland und besonders in Österreich-Ungarn, die mit den Befreiungsbemühungen zwar sympathisierten, aber ihre Sympathien größtenteils mit „allgemeinen“ (humanistischen) Grundsätzen motiviert haben.

Fr. Engels' ablehnende Haltung gegenüber den antitürkischen Bestrebungen der Südslawen und anderer Völker dauerte noch in den achtziger Jahren an; geändert hat er sie erst in den Jahren 1888—1893, als er die beginnende sozialdemokratische Bewegung der Balkanländer erkannt hatte.

